<doc doc.Title="Musa Mamut aqqında povest" doc.Originals_author="Pulatov Timur" doc.Alphabet="Cyrillic" doc.Publication_year="1972" doc.Place="Çırçıq ">
Муса Мамут акъкъында повесть

Тимур Пулат

I

Балаларым, джан бермезден эвель васиетимни динъленъ: Унутманъыз – халкъымызнынъ Ватаны бар.
О анда, Къара денъиз ялысында – эдждатларымызнынъ аягъы баскъан, тарихында козьяшы, аизары къалгъан сизинъ Къырымынъыздыр…
Амет Моллаев (Къырымлы Амет), «Баба васиети».

Кефеден Багъчасарайгъа кеткен ёл Акъмесджитке энди мына-мына якъынлашкъанда, тик айланып кете, бу ерде тенекенен орьтюльген ве чёль авасынынъ сыджагъындан тап чынълагъан милиснинъ козетюв нокътасы – посты пайнозю тикленип тура.
Онынъ талдасында, мотоциклнынъ отургъычына къыскъа аякъларыны къойып отургъан лейтенант джаны сыкъылгъанындан озюне ер тапамай эди.
Корюништен яш, акъчиль къою къашлары кунеште къараргъан бетинде худжур келе.

О, арды-сыра ах чекип, тынчыкъ авада кителининъ дёгмелерини де чезе, де кене, нокътада тургъан сержант арбийдже адымлап мусафирге чапчакъ ичинде къызгъан сувдан невбеттеки мешребе алып чыкъкъанда, серт корюнмек ичюн къайта илиштире эди.
Амма о бу сувны агъзына алгъанынен чырайыны сыта, богъазыны чайкъай ве четлерге бакъынып, тюкюрип ташлай тургъан.

Бу ерден элли метр авлакъта, ёл четинде къазылгъан ве оны бираз тарлаштыргъан эндектен, енгиль ельчик уфюрген сайын сасыкълар келе эди.
Ерли къаргъалар чагъалаларгъа ошап, шу къангъа булангъан сувгъа чома ве ичинден эм де узакъ олмагъан ерде ерлешкен бойнадан чыкъкъан борудан яваш-яваш тюшкен тери, ашкъазан, ичек парчаларыны тутып чыкъара эдилер.

Лейтенант къыскъа татиль алгъан шу джумаэртеси куню апайы – серт казачка – акъайыны бойнадан пельвазе япмакъ ичюн домуз аякъларыны алмагъа ёллагъан эди.

Бойнанынъ араба къапусына бармакъ ичюн баягъы ёл юрип, сув осюмликлеринден ешерген гольчик янындан кечмек, бир тёпелик четинден тюшип, даа бир тёпеликке чыкъмакъ керек эди, шу себептен, лейтенант озю бармагъа эринип, бойна ишчисинен анълашып, бу, тар сокъачыкънен джаяв учь юз метр къарарында ёл юрюльген ерде, козетюв нокътасы янында корюшмекни келишти.

Сержант даа бир мешребе сув чыкъаргъанда, саатына бакъкъан лейтенантнынъ къоллары къалтырагъаныны абайлады.
Анълашылгъан вакъыт кечип, кунь уйлеге айлангъанына бакъмадан, къаравулнынъ эсамеси биле ёкъ эди.
Къозгъалы алыны гизлемеге тырышкъан лейтенант невбетчи милиске айтаджагъыны тапты:

– Ёлдан козюнъни алма.
Машинада я да арабада татарны корьдинъми, деръал весикъаларыны тешкер.
Къайда?
Не себептен?
Не алып кетесиз?
Ясакълангъан бир шей ёкъмы?

– Я янаша койде олар олса-олса учь-дёрт къоранта…
Афтада бир татар кечсе, яхшы, – садедилликнен джевап берди сержант омузларыны сыкъаракъ.

– Хатрында тут: эр заман къалабалыкъ учь-дёрттен башлана, – насиатлап кестирди лейтенант.
– Вакътынъ олгъанда тарихны окъу…, – ве насыл тарихны окъумакъ керек олгъаныны анълатмаздан, тишлери арасындан абдал бойна къаравулынынъ анасыны сёгмеге башлады.

Рутбеси уйкеннинъ огюнде юзю къызармасын деп, невбетчи чырайларыны сытып, бир шейлер хатырлагъан киби:

– Тарихны хатырлайым…

Рядовой олгъанымда сиясет мешгъулиетлеринде Павленко аркъадашнынъ татарлар акъкъында язгъанлары устюнде токъталгъан эдик.
Языджы бир ёрукъ язгъан, къандырыджы, – деди о.
Ве уфакъ тишлери олгъан агъзыны кенъ ачып, татлы-татлы эснеди, сонъ онынъ юзюнде кене, тамам шу бош, ич бир машина, араба олмагъан, атта куньделик автобус биле бутюн кунь ичинде мында тек эки кере токътагъан ёлнынъ умумий джан сыкъысы алына аит лякъайдлыкъ пейда олды.

Автобус, бутюни тютюн ичине комюлип, айланмадан корюнди ве нокътадан он метр авлакъта токътады.
Ондан къыркъ-къыркъ беш яшлар къарарында къолунда чанта иле бойлу бир адам чыкъты.
Ёлнынъ четине аякъ баскъанынен онынъ джиддий, кенъ ченгели бетинде бир сыра – кедерден башлап, къуванчкъа къадар – дуйгъулар акс олунды.
Терен отургъан козьлериндеки кергинлик бир къач кокюс кечирген сонъ сакинлешти.
Амма, бесе-белли, мындаки аваны сагъынгъанындан эп коксюни керип нефес ала ве ёлда къыбырдамайып талгъан аякъларыны язаракъ, санки топракънынъ къавийлигини сынап бакъып, бир къач кере отурып турды.

Бу вакъытта лейтенант, кунештен къолуны шапкесининъ кунешлиги кенарына тиреп, кельмешекке дикъкъатнен бакъа эди.
Таныгъан сонъ, домуз аячыкъларыны кетирмеге ишандыргъан къаравул келеджек ёлчыкъ тарафкъа энди теляшнен бакъты.
О, шу автобустан тюшкен инсан, онъа къабар кетиргенлерининъ шааты олгъаныны ич де истемез эди.

Адам, нокътада тургъанларгъа къулакъ асмайып, аякълары устюне чёкти, ве узакъ, телюкели ёлдан эвге къайткъан ёлджуларнынъ адетине уйып, седждеге кетти, дуа окъуды.

Сонъра чантасыны ачып, ичинден къырмызы фесни чыкъарды ве тюзетмек ичюн сыйпакълап, энъсесиндеки чал сачларыны къапатаракъ, башына кийди.

– О, не япты? – шашкъын сеснен сорады сержант.

– Дуа окъуды…

Джаиль халкъ…
Къыйыштырды дудакъларыны лейтенант, ве бу акъта даа бир шейлер айтаджакъта, эр киши онынъ тарафына адым аткъаныны корьди.

– О! Сапрыкин Сергей! – сесинде мыскъыл иле селямлашты о лейтенантнен.
– Хайырлы олсун!
Мен мында олмагъан бир бучукъ йыл ичинде сиз сержанттан лейтенанткъадже котерильгенсиз…
Даа не къадар бизимкилерни, къырымларны эвлеринден чыкъармакъ къысмет олды?
– Адам Сапрыкинге якъынлашаракъ, онынъ погонларына бакъкъан вакъытта, джевабыны тапмагъа етиштирди:

– Мен санъа Сергей дегиль, Сергей Васильевичим.
Биз сеннен ракъыны брудершафткъа ичмедик…
Эбет, базылары тюрьмелерде юргенде, биз озь халкъымызгъа садыкълыкъ иле хызмет этик.
Лейтенант невбетчининъ янына, санки онынъ макъуллемесини къыдырып, турды.

– Эбет, эбет!
Багъышланъыз – унуткъаным, биз мында халкъ дегиль, ябанджымыз…
Эйиликлерде корюшейик!
Адам, бираз эгилип, фесини тутаракъ теменна этти.

– Сен ким огюнде мыскъыл тёшейсинъ?
Къанун векили огюндеми?
Айды, бакъармыз, корюшкендже, – эр сёзюни къоркъузув аэнки иле къайдлагъан Сапрыкин ёлны кечкен адамгъа аркъасыны чевирди.

– Ким бу татар? – меракъланды невбетчи, элиндеки асанен ойнаракъ.

– Муса Мамутов – деди о.
– Адий бир джинаетчи, мында къанунсыз яшай, шу себептен биз оны Кременчуг колониясына отурттыкъ, Къырымдан алты юз километр узакъкъа ёлладыкъ.
Апайына исе эки йыл шартлы муддет бердилер…
Лагерьде чюрип кетер, мында ёлуны унутар, деп белледик.

Койнинъ ёлгъа япышкъан эвлери таба баш саллады Сапрыкин.
– Донскойда ерлешти, Комсомольская сокъагъы, 136-эв.
Акълынъда тут.
Оны незарет эт: къайда ве не себептен кете.
Токътат: олсун машинада, олсун арабада, олсун мотоциклда…

– Татарнынъ мотоциклы бармы?
Меракъланды невбетчи, аса иле шапкесини тюзетип.

– Динъле! – кести онынъ лафыны Сапрыкин, – Ёлчукътан ашагъы барып кельчи, не о къадар эглендилер, билип къайт… Мен исе невбетчилик япарым…
– Сабыры тюкенген лейтенант бутюни илян толу бинанынъ чевресини айланды: «Мазанка, Донское, Дмитрово койлеринде эвлер сатыла.
Татарлар раатсызламасын».
«Татарлар раатсызламасын», – далгъынлыкъ иле текрарларды Сапрыкин, узакълашкъан сержанткъа бакъаракъ.

II

Мына бу бакъий эвдир…
Биз оны Ерде юксельмеге истемегенлерге ве исьян даркъатмагъанларгъа багъышлаймыз.
Къуран-и Керим. Муса окъугъан «Аль-Касас» суресинден.

Муса, онынъ эртеден мухалифи олгъан Сапрыкин артындан бакъып отургъаныны дуяракъ, бир уджу къабурчакъ таш ве агъачтан ясалгъан, ёлгъа чыкъкъан эвине къатты адымларнен кете эди.
Озь азбарына кирмек ичюн узун колхоз къорасы бою кетмек керек эди.
Бу ерде танъ аткъанынен бири-биринен ярышлашып, къаргъалар ве гогерджинлер эрзакъ къыдыра тургъанлар.

Эвдекилернен тездже корюшмеге истеген Муса ёлны къыскъартып, пайнозю яшагъан къомшусы Афросия Мезенчукнинъ эвине алып баргъан ёлчыкъкъа айланды.
Бу къадын, гизли ясакъларгъа бакъмадан, Мусанынъ эв къыдырып чекишкенини корип, онъа озь эвининъ ярысыны сатты.
Бу вакъиа Мусанынъ якъалангъанындан бир йыл огюне олды.

Мезенчук Къырымда та катырна куньлеринден яшагъан православ сулялелернинъ аман-аман сонъкиси олып, дженк ве къырымтатарларны сюргюн эткенлерининъ шааты эди, шу себептен къапу огюнде ошеклешкен къомшу къадынларнен та эвельде даима давалаша тургъан:

– Не керек татарларны акъаретмелеге?
Олар фрицлернен биз киби дженклештилер, тертип бозуджы, баскъынджы дегиллер…
Сталин эр шейни догъру чезер ве оларны кери къайтарыр…
Онынъ ичюн оларнынъ бошагъан эвлерине сакъын кирменъиз.
Биревнинъ малына къаст этмек – буюк гунях!

Сонъки вакъытларда, бедени кучьсюзленген Афросия эвден пек сийрек чыкъмагъа башлады.
О ипрангъан Тевратны саифелерек, даа корьген сол козю огюне козьлюк джамыны къойып, арды-сыра къачкъан сатырларны эки-учь кере окъуй тургъан.

Озь эвчигинден яры-ярыгъа чыкъып афырмагъа башлагъан копекнинъ сесини эшиткенинен, къартий босагъадан зорнен атлап, къамбурайып, таякъкъа тирелип, эвинден чыкъты ве кельген адамда Мусаны танып, къолларыны къакъты эм де озюни хачлады:

– Аман, Яраданым, Миша къайтты!
Раббининъ огълу Иса бефтан айтамагъандыр: агълагъанлар бахтиярдыр, чюнки теселли алалар, бахтиярдыр ювашлар, чюнки ернинъ варислеридир.
– Онынъ шашкъын сёзлеринен берабер азбар копечиги де, къомшуны танып, къуйругъыны салламагъа башлады.

– Насылсынъыз, баба Фрося?
– Муса онынъ омузына токъунды.
– Корем, сагъ-селяметсинъиз…

– Э-э, селяметлик къайда я, сагълыгъымнынъ ярысы биле къалмады.
Эр шей бу сыджакъ ве къадын къуветинен берабер уфюрилип чыкъты, – айтмагъа башлады о, сёзлерини къашлары ве эллерининъ ишмарларынен тасдикълап.

Башындаки гуллю явлукъны гъайрыдын багълап, сесини пыстырып сорады:
– Сенкилери билеми?
Аман да къуванырлар…

– Бильмейим, – мектюбим кельдими-ёкъмы…
Муса чантасыны къармалап, ичинде лагерь паёгъындан къалгъан тотлу отьмек парчасыны чыкъарды ве копекке узатты, копек отьмекни шу ань тишлеринен сыкъты.

Сонъра, сюгют пытакъларындан орюльген алчакъ къорадан атлап, азбарына кирди.
Азбар тоз думанында къалып, сипиртки ишлетильген сес эшитиле эди.
Балалыгъындан бабасы Ягъя агъа огреткен тертипке ве низамгъа алышкъан Муса ильк дакъкъасы тааджипленди: топракъны сылатмайып, эвдекилерден къайсы бири азбарны сипире?

Уйкен къызы киймеге севген гуллю баш явлукъны корип, Диляраны таныды.

Джельп этиджи оксюрикни эшитиркен, Диляра башыны чевирди ве бабасына чапты.
Юваш, дуйгъуларыны айдынлатмагъа севмеген бу къызчыкъ, агъыр нефес кечиререк, Мусанынъ коксюне сарылды:

– Баба!
Бабам кельди!
Эм, къальбинде къуванчнен къарышкъан бабасы олмагъан вакъыт ичинде топлангъан аджджыны насыл акс этмеге бильмегенинден, зорнен сыкъып чыкъарды:

– Агълайджагъым келе…

– Куледжегим келе! – къызыны башындан сыйпаракъ, эриштирди оны Муса.
Диляра бу кечкен бир бучукъ йыл ичинде насыл денъишкенини абайлап: «Етишкен къыз олды…», деп тюшюнди.

– Тоз-думан ичинде мен сени атта танымай къалдым, – девам этти Муса яры шакъанен.

– Сувумызны кестилер, эм ярыкъны, – Диляра санки бунъа къабаатлы олгъан киби, башыны тёбен алды.
– Мындан кетинъиз, деп айталар…
Кейфинъизни бозмамакъ ичюн сизге буны язмагъан эдик, баба…

Мусанынъ чырайлары агъарды, дудакълары сыкъылды, амма о къолуны къакъып:

– Бу уфакъ-тюфек къарсанбалар…
Къалгъанлары къайда?

– Анам чёльге, итбурун джыймагъа кетти.
Сабриенен Юнус чокъракъкъа, сувгъа…

Муса азбарны даа бир кере дикъкъатнен козьден кечирди, мында о эвни алгъанынен алма ве джевиз тереклерини отурткъан, арасында исе гуллер, лялелер эккен эди, номай сув корьмеген осюмликлер шимди солукъкъан корюнди.

Бабасы эвге таба адымлагъаныны корьген Диляра огюнден кирмеге ашыкъты ве босагъагъа Муса эв ичинде кийген мест потюклерни итеди.
Тек бу дакъкъада, бабасы босагъадан эвге атлагъан аньде, Диляра къальбини чокъ куньлер, айлар эзип тургъан агъырлыкъ ёкъ олгъаныны сезди.

Муса къорантасы ватангъа къайткъан сонъ атта чезмеге пек къыйын олгъан меселелерге расткельгенде биле, бутюн вуджудынен, адымламасынен, сесинен эвдекилерге къорчаланув ве эминлик дуйгъуларыны синъдире тургъан.
Бу чокъсу алларда огълу Юнусны ильхамландыра, о яшына бакъмадан бабасына ошамагъа ынтылып, озюни алып барышында онъа такълит эте эди.

Олар сокъакъ бою кеткенде Юнус хаялында озюни бабасынынъ муафизи киби коре, огге чапа ве коше артында я да къаранлыкъта телюке бармы-ёкъмы – назар ташлай тургъан, бу арекетлер бабасыны эм къувандыра, эм ошуна кете эди.
Къоранта Къырымгъа авдет олып, мында оларны беклемегенлери четте турсын, кене гъурбетке кетсинлер, деп баскъылар япылмагъа башлагъанда Юнуснынъ бабасы ичюн къасевети дефаларджа артты.

Анасы та сабийлик чагъындан балаларына синъдирген адет ве аньанелерге – узакъ ёлдан кельген инсан озь эвини темиз корьмек керек – бойсунаракъ, Диляра бабасындан бир адым огде кетип, масадан корюнмеген тозларны сюртти, тёшекни тюзетти, бу одадан балалар эм ятакъ, эм дерс бакъкъан ода ерине файдалана эдилер.

Муса, таныш къокъуларны ичине чекерекми, балалар яткъан одасындаки тынч ярыкътанмы – эеджанланды ве бираз къыйыш тургъан дивардаки къорантасы иле фотоны тюзетмек ичюн токъталды.

О заман бутюн буюк къорантасы топлангъан эди.
Фотограф Узунджы коюндеки баба эвинде яшагъанларнынъ бахтлы юзьлерини эбедийлештирди.
Муса вакъыттан къараргъан бу фотогъа бакъкъан сайын, оны чешит дуйгъулар, балалагъы акъкъында айдын хатыравлар эм гъайып аджджылыгъы.
Сюргюнлик олмаса эди, олар – отургъычларда ерлешкен бабасы Ягъя, анасы Хатидже шимди итибарлы къартлыкълары чагъында олур, эм де оларнынъ эки тарафында тургъан агъа ве тата-къардашлары – оларны Муса ана-бабасындан сонъ гъурбет топрагъында дефн этти – эписи сагъ къалыр эдилер.
Оларнен берабер о, он эки яшлы Муса тура, козьлери серт, джиддий бакъа, устюнде курктен къыскъа тон, белинде пычакънен чантасы бар – башыбузукънынъ урбасы, весселям.

Фоторесимни сюргюнликтен бир йыл огюне чектирген эдилер.
Бабасы иле Муса Мирзачуль деген шеэрчикнинъ дживарындаки Баяут къабристанында ведалашты.
Акъайы артындан даа алтмыш яшыны толдурмагъан анасы да фаний дюньяны терк этти.
Заваллылар сюргюнликнинъ ильк йыллары ачлыкътан ольген эки огълу ве эки къызындан айырылдылар.
Ана-баба озь баласыны комьгенде нелерге даянмакъ меджбур олгъаныны тек Алла биле!
Амма Муса ялынъыз Баяутта къыркътан зияде ойле ана-бабаларнен таныш эди.

Фотограф чеккен инсанлардан тек о ве эки огълан къардашы сагъ къалды да Муса киби ватанына къайтмакъны ант эттилер.

Вокзалда сагълышкъанда къардашлары атта шакъа эте эдилер:

– Санъа Муса пейгъамбернинъ адыны бефтан бермедилер…
Фраун Сталиннинъ эсаретинден озь къардашларынъны чыкъарманъ ичюн…
Бизим артымыздан исе, иншалла, бутюн халкъ котерилир…

– Бизге душман олгъан падишаларгъа Алла инсаф берсин, – айта эди Муса.
– Сизге де Ватангъа къайтмакъ къысмет этсин…

Шимди о Зекиенен берабер ятып тургъан оданынъ диварлары ве таванына саип козюнен бакъа эди – базы ерлерде сывасы эшилип тюшкен.
Пенджередеки перделерни кунештен къапатып, Муса урбасыны денъиштирди ве азбаргъа чыкъты.
Онынъ Къырымда ерлешмесине кедер этмек ичюн кой шурасында кетирильген делиллерден бири – беш адамгъа эки уфакъ одада яшамакъ санитар талапларына уймагъаны эди.

– Бизим сагълыгъымыз ичюн о къадар къасевет эте экенсиз! – мыскъылламагъа тырышты Муса бу делильни шура реиси Сафроновдан эшитерек.
– Амма биз алышкъанмыз.
Сюргюнликте баракнынъ бир одасында он адам олып яшадыкъ.
Корьгенинъиз киби – сагъ къалдыкъ…
Мен алгъан эвге даа учь ода къоша билем.
Мейданлыгъымыз етер…

Тек акъшамгъа якъын, Муса азбар ичинде тюшюнджелерге далып кезген, дикъкъатнен топракъны назардан кечирип, чамурны пармакълары арасында эзмелеген вакъытта аркъасы артындан Зекие ве балаларнынъ къуванч толу сеслерини эшитти, олар бир агъыздан:

– Акъшам шерефлеринъиз хайырлы олсун! – деп, оны къучакълады ве опьтилер.

Эеджан атта акъшамлыкъ емекке отургъанда биле савушмады.
Муса тюрьмеде башындан кечкен къарсанбалар акъкъында айтмагъа севмегенини билип, Зекие санки бир шейден утангъаны киби:

– Бир сепет итбурун ичюн къазангъан парама текаран иримчик ве бир буханка къара отьмек алып олдым.

– Анам партизан киби.
Акъмесджитнинъ базарына гизли ёлларнен насыл барып чыкъылгъаныны биле.
Корюшкенлеринден берли бабасындан джошкъун козьлерини алмагъан Юнус онынъ омузына сыйыкъты.
Эм онъа, шартлы махкюм этильгенге, эвинден чыкъмагъа олмагъаныны кимсенинъ хабери де ёкъ…
Эминим, Алиме Абденнанова биле оны озюнен берабер малюмат топламагъа алыр эди…

«Къарсанбалар балаларны тез буюклештире», – тюшюнди Муса ве даа бир кере дикъкъатнен балаларгъа, сонъ Зекиеге бакъты.

Атта бугуньки корюшювнинъ къуванчлы эеджаны онынъ юзюнден ёрулув чизгилерини сильмеген.

«Алла манъа яхшы апай ве балаларыма мераметли ана берди,
– Мусанынъ акълына бу фикир ильк кере кельмеген эди.
– Онынъ акълы ве эйи табиаты олмагъан олса, балалар догъмуш ватанында меним агъа-къардашларым Баяутта ольгени киби, ачтан олер эдилер…».

Субетни бугуньки къасеветлерден насылдыр четлештирмек ичюн Муса:

– Билесизми, балалар, Муса пейгъамбер (а. с.) сахрада ойле бир осюмликлер ашагъан ки, оларны аванчыкъта эзсенъ, ирмик курьпеси ола.
Мухаммед пейгъамберимиз (с. а. с.) исе куньде бир къач кябе хурмасыны ашап тоя экен…

Яры геджеге якъын Зекие балаларнынъ одасына кирип бакъты.

Тёшекке къайткъан сонъ исе, Мусагъа явашчыкътан фысылдады:

– Адет узьре олар, атта керосин лампатны якъып къалдыргъанымда, баягъы вакъыт юкълап оламай эдилер…
Бабасы дивар артында олгъаныны билип, ильк кере къатты юкъладылар.
Юнуснынъ юзюнден исе тюшюнде биле бахтлы тебессюм джыйылмай…

III

Айт: «Мына бу меним ёлум… Биз ёлумызны билемиз – меним изимден баскъанлар – бу меним».
Къуран-и Керим. Муса Мамут окъугъан «Йусуф» суресинден.

Муса исе козь къымгъаны биле ёкъ.
Десене, азатлыкъта ильк гедже огълунъ киби кулюмсиреп юкълап къал.
Амма – ёкъ!
Тюшюнджелер башыны сарды, къорантанынъ яшайышыны даянылмайджакъ алгъа кетирмек ичюн Сапрыкин ве о кибилери даа нелер уйдурыр экен, деген фикир мийини ёрды.

Сез сырасы, лейтенант Сапрыкин къанунсызлыкъ алып баргъан ипратыджы куреште адий пияде.
Базыда Муса онынъ юзюнде болдурув дуя тургъан:
«Манъа эписи бир – татар кельдими, я да мордва», амма ялан, къабар, юзьсюзликте хамыр киби басылгъан вазифе борджу дава чыкъкъан сайын, догъмуш Ватанына авдет олгъанынынъ юзюне, кенди гонълюни котерген:
«Акимиет векилинен насыл лаф этесинъ?!».

Кременчуг лагерине къапалмаздан къарарнен бир йыл эвель Муса акимиетнинъ чокъ мурекkeп олмагъан арекетлерини энди огренген эди – тенбилер, къоркъузувлар, джёремелер, эки афтагъа якъалав – экинджи кереси апске алмакъ ичюн ёл бу эди.

Муса мында, ватанда да, ана-бабасы ве агъа, тата-къардашлары иле сюргюнликнинъ ильк йыллары яшагъан Баяутта, сонъра Зекиеге эвленген Янъыёлда, Къырымгъа авдет ёлуна тюшкен Чырчыкъта – бу гъурбеттеки бир сыра ерлерде де – ич бир вакъыт, шараит насыл олса да,

догъмушлары, достларына теляшыны, шашкъынлыгъыны косьтермемек адет ерине алды ве тек исрарлыкъ, макъсаткярлыгъыны нумайыш эте тургъан.

Ана шимди де, о олмагъанда акимиет даа бир писликке урунгъаны – къорантаны ярыкъсыз ве къыркъ градус араретте сувсуз къалдыргъанына баш эгмейип, эвдекилер гонъюльден тюшмемелери ичюн насылдыр чаре тапмакъ керек эди.

Даа акъшамдан, къаранлыкъ тюшмезден эвель, Муса бутюн азбарны доланып, эр бир кошесине сокъулды.
Къуюкъазыладжакъ ерде хусусий бельгилер ола.
Меселя, къарынджалар.
Къапу огюнде къарынджалар бири-бирине къаршы юрип, джевиз терегининъ кевдеси бою ашагъы-юкъары чапкъалай эдилер.
Даа чиркийлер сув ирмагъы якъын олгъан ер устюнде даима айланып отура.
Эм де тенбель чёль чибинлери озь бездиртиджи вызылтысынен къум тюбюнден дымлыкъны чекип чыкъармакъ истеген киби олалар.

Бу бельгилерни Муса, чёльде ве дагъ этеклеринде къой ве атлары ичюн сув къыдырып юрген, эм де къургъакъ йылларда Узунджыда тек озюне дегиль, койдешлерине де къую къазгъан бабасы Ягъя агъадан биле эди.

Бу унер огълуна да керек олды.
Сюргюнликте, о киби сюргюнли Ниязи Меметов иле, озьбек азбарларында къую къазып, акъча къазана тургъан.

Туздан къабукълангъан топракъны къат-къат кесерек, зораки муаджир ябанджы улькенинъ отларында демленген, башта алышылмагъан къокъуларны дуя эди.
Бу онынъ хатырасыны джанландыра, балалыкъ чагъына къайтара тургъан.

Бабасы янъы къазылгъан къую этрафында йымшакъ топракътан чыкъарылгъан тамырлардан атеш якъа ве, агъач къопкъаны толдурып, сувукъ сувны ялынлар этрафында сепе эди.

Мусанынъ тааджипленип, сув иле къаранлыкъ къуюдан кимни я да нени чыкъарасыз, деген суалине, о, бильмем джиддий, бильмем шакъа иле:

– Учь башлы дев…

Муса мефтюн козьлернен атешке бакъып, ойнагъан ялынлар ичинде сув саибининъ юзюни мытлакъ корьмеге тырыша тургъан.
Атеш отны якъып, даркъалмагъа башлагъаныны корип исе, тюшюнджеге дала: от янгъаныны сезе экенми?
Я къанатларыны тесадюфен якъкъан къуш?
Я адам?
Я да янгъан инсаннынъ ичинде бир шейлер топлана ве о шей янгъын агърысы эм чекишювлерни тындыра?

Чокъ йыллар сонъра, гъурбетте бу балалыкъ хаяллары апансыздан Чырчыкъ озенининъ кенарында олып кечкен къоркъунчлы вакъиагъа чевирильди.

Къырымгъа къайтмакъ къарарыны алмакътан эки йыл эвель Муса мираб – арыкълардан памукъ тарлаларына акъызылгъан сувны ачкъан озен ялыларынынъ бакъыджысы оларакъ чалышкъан эди.
Сыджакъ айларда сувны тек гедже ача тургъанлар ве, даа пишмеген орькенлер иле тарланы сув баскъаны-басмагъаныны тек ай ярыгъында йылтырагъанындан корьмек эм вакъытында бентни къапатмакъ мумкюн эди.

Иштеки чапкъалавлардан тек танъда бираз тыныш алмакъ чареси олгъан.
Бойле вакъытларда озен кенарында отурып, сув ташларгъа кунешнинъ ильк къыя шавлелерини къаршылап йырлагъан корюнмеген къушнынъ хафиф бир сызгъырувына ошагъан, зорнен эшитильген сеснен ышкъылангъаныны динълемек буюк бир енгилликни кетире эди.

Эмиетлидже ишлер ола тургъан.
Ерли койлюлер озь багъча ве бостанларына чокъча сув йибермеге тырышып, онъа ялвара, ерли сакинлерден олгъан ярдымджысы Мумтазны бир багълам къавун я да бир чувал къартоп къабаргъа сатын алмагъа ынтыла ве Мусанынъ сарсылмаз табиатына чарпынып, атта джезанен къоркъуза эдилер…

Мераметли, юзюнден тебессюм таймагъан Мумтаз озь джесюрлигини ве эмиетини косьтермек ичюн даима сюрюнип юрген, яры-ярыгъа тюкю сыдырылгъан бир окчели деве устюнде юре ве оны:

– Халь! Халь!

Бу маалледе екяне деве олса керек.
Урувсыз о козь огюнде ипрана бере ве Муса Мумтазнынъ огюне окчесине сыйыкъып отургъанда, эки адамны зорнен ташый тургъан.

Мумтаз къазах къызына эвленген сонъ мында Бухарадан кочькен эди.
О, догъмуш шеэрини ве онен багълы чешит вакъиаларны сыкъ-сыкъ асретнен хатырлай тургъан.

Насылдыр чарпыкъ Уктам деген къомшусы акъкъында икяе эте эди, о маалле ичинде юрип, къайсы эвде мевта чыкъаджагъыны дуямы, шашарсынъ.
Амма элем агълавыны эшитир-эшитмез, чарпыкъ шу эвге биринджи чапып кире, якъынларына сабыр тилерек, мевтанынъ козьлерини къапатмагъа ашыкъа, санки бундан ильхамлана экен.

Мумтаз озь шеэрине олгъан асретини даима Муса иле озен бою деве устюнде кеткенде бильдире, санки айваннынъ тенбель юрюши онынъ хатырасыны къытыкълай эди.

– Халь! Халь!
Башкъа ерлерде насыл олгъаныны бильмейим, амма Бухара дженк йыллары башындан акъикъий халкълар кочьмесини кечирди…

Башта бизге немселерден къачкъан Полония еудилерини кетирдилер.
Эр бир эвде бирер, базыда эки къоранта ерлештирдилер.

Бизде учь къачакъ ашагъыдаки бир ханемизде яшады, бир данеси исе оларнынъ молласы – ксендз эди, пек худжур, инсан севмеген бир адам эди, озюне балаханагъа котериле, семетдешлеринен корюшмеге севмез эди…

Атик халкъ, чокъ тюшюнмеден ишке кириштилер – кими къуюмджы олды, кими ерли ёлбашчылар ичюн Сталин кийген киби мест чызмалар тикмеге башлады, араларында саат усталары да бар эди…

Менде олар кеткен куню чектирильген фоторесим сакъланды.
Бабам – Исхакъ, анам – Ризван, агъа, тата-къардашларым, ве бизнен берабер – адларыны шимди де хатырлайым – София, Давид эм оларнынъ огълу Абрам…
Ксендз къачты, фотогъа тюшмеге истемеди.
Шуны да айтмам ерли ки, Полониядан кельген чокъсу муаджирлер бизим тарафларымызны ойле бир бегендилер ки, бизде эбедиен къалмагъа истедилер.
Эм эр сёзюнде Сталинни макътай, ондан имдат сорай эдилер…

Буларны икяе этерек, Мумтаз дудакъларынен шапылдай, санки бу хатырлавлардан агъзына татлы келе эди:

– Дженктен бир-эки йылдан сонъ бизге юнанларны кетирдилер.
Оларны мемлекетлеринде акимликни къолуна алгъан «къара полковниклер» такъип эте, деген эдилер…
Анълагъаныма коре, бу коммунистлер ве оларнынъ къоранталары эди.
Булар да, мефкюреджи олгъанларына бакъмадан, бир кереден келирли ишлерге урундылар: эвлерни сатын ала, бираз тюзете-боялай ве гъайрыдан сата эдилер.
Сонъра олар Ташкентке кочьтилер эм але бу куню ватанларына къайтмагъа козьлери ёкъ.
Мумтаз Мусагъа ийлекярлыкънен бакъты ве бираз сускъан сонъ, бригадирине хош бир шей айтмагъа истеп, девам этти:

– Мен чокъ тюшюндим: не ичюн къырымлар бу къадар йыл ичинде топрагъымызны къальбине якъын алмадылар?
Ойле сойлары олды ки, вагондан чыкъмагъа етиштирмейип, кери, Къырымгъа дёнмеге ынтылдылар…
Шимди де чагъырамы?
Бесе-белли, ялынъыз денъиз, догъмуш дагълар ве чечеклернинъ мис къокъусы дегильдир…
Мына меним къазах апайым, чёльде, чадырда яшады.
Анда чокъ километрлер кечсенъ биле, не ёл, не кой корерсинъ.

Ялынъыз девелер.
Менимкини, апайымны устюне къойып, мында кетирдим.
Бирinджи вакъытлары икълимни денъиштиргенинден чекишти, хаста ятты, амма сонъ алышты…
Кимерде, джаныма такъ эткенде, оны, талакъ айтарым, деп, чадыргъа къайтырсынъ деп, къоркъузсам, манъа джевап ерине учь пармагъындан ишарет косьтере…
Адалетсизлик.
Сизге нисбетен буюк адалетсизлик япылды…
О къальбинъизни къыра ве Къырымгъа ёлны бир дакъкъагъа биле унутмагъа бермей…

Мумтаз гонълюни ачкъаныны динълеген Муса исе тюшюне эди: сонъки отуз йыл ичинде ерли халкънынъ къырымларгъа мунасебети къарама-къаршы денъишти – душманджа бакъышлардан, ябанджыларны къабул этмемезликтен гонъюльдешликке, шефкъаткъа чевирильди.
Эки халкъ бири-бирине якъынлашты, оларнынъ ойле де дини бир, адетлери ве тиллери ошай эди.
Озьбеклерден олар къарсанбаларгъа сабырнен даянмагъа огрене тургъанлар:
Ерли халкъ да сюргюнлилернинъ чокъ мусбет чизгилерини, оларнынъ макъсаткярлыгъыны ве къавий ирадесини къайд эте эди.

Мумтаз сув меселесинде мирабнен давалашкъан ве онынъ инатлыгъы эм де намуслыгъындан къанаатленмеген койдешлерине бу меселени анълата тургъан, о Мусадан бир кунь эшиткен ибарени сыкъ-сыкъ текрарлай эди: «Ташны сыкъса, сувуны чыкъарыр».

Мумтаз озь икяесини девам этмеге ниетленгенде, апансыздан деведен секирип тюшип, вайылдады.
Енгиллик дуйгъан деве ог аякъларыны къатлап, Мусагъа ерге тюшмеге ярдым этти.

Мумтаз озеннинъ сагъ тарафындан копюрден абына-сюрюне чапкъан атеш ичиндеки къадынгъа атылды.
Кучьлю атешнинъ ялынлары ельден даа бетер янып, оны шимди тёпеге алып кетеджек киби эди.

Муса бекленильмеген бу вакъиадан пек тесирленди, алсызланды ве терекке таянмагъа меджбур олды.

– Аптечигим!
Не яптынъыз сиз?!
Мумтаз санки атешни урып атмакъ истеген киби къолларыны саллап, къадыннынъ къаршысына чапты.
Къадын, аягъы тайып, сувгъа йыкъылды ве котерильген далгъаларда чапаланмагъа башлады.

Мумтаз къадыннынъ артындан сувгъа далды ве къолундан тутып ялыгъа таба ялдап, чыкъарды.

Къамышлыкъ ичинде сакъланып, балыкъ туткъан насылдыр осьмюр онъа ярдым этмеге тырышты.
Къолунда ёргъан туткъан окюр-окюр агълагъан къарт да етишип кельди.

Ялыда къадыннынъ устюнден комюрленген урбасы такъым ёлакъ-ёлакъ тени айырылып тюше эди.

– Къызым, не яптынъ сен?!
Къарт, тизлерине чёкип, къадынны ёргъаннен къапатты.
Бу Алла огюнде гуняхтыр…
Сен балаларынъ, къарт ананъ-бабанъ акъкъында тюшюнмединъ…
Санъа эйи ишлер ичюн Алла багъышлагъан джанынъа къаст эттинъ де…

Шу мешъальге чевирильген къадын Мусагъа ойле бир тесир этти ки, биринджи вакъытлары озен ялысына баргъан сайын козю огюне келе эди…
Хаялеттен къуртулмакъ ичюн вакъианы Зекиеге тариф этмеге тырышты, лякин о бир кереден кестирди:

– Сакъын, айтма!
– ве озюне ер тапамайып, оданынъ бир кошесинден бир кошесине юрмеге башлады.

О, озьбек къадынлары арасында – олсун намусына токъунгъанларындан, олсун ходжасынынъ котегинден, олсун чареси олмагъан фукъареликтен, я да балаларыны бакъып оламагъаны ичюн озюни къабаатлы дуйгъанындан – озь-озюне бойле сыфатта къаст этмек даркъалгъаныны эшитсе де, бу вакъиа онынъ къальбини Мусанкинден эксик къырмады…

IV

«Кучьлюни багъламагъандже, кучьлюнинъ эвине кирип, онынъ шейлерини ким чайпай билир..?»
Афросия Мезенчук Тевраттан окъугъан парча.

Азбардаки такъылдавны биринджи олып янъы уянгъан Юнус эшитти.
О, абдырап, тёшек ичинде отурды ве даа бир шей анъламайып, козьлерини сюртмеге башлады.
Бу яры-ярыгъа ипрангъан, тешик дамы, къыйышкъан къапу ве пенджерелери олгъан эвде ерлешкенлеринден берли Юнус ве таталарыны диварлар артында эшитильген эр бир давуш къоркъуза эди.

Эр сефер, кене лейтенант Сапрыкин дружинниклернен келип, оларны эвлеринден чыкъарып атмагъа, озьлерини исе конвой иле кери, Озьбекистангъа ёллайджакъларынен къоркъузмагъа башлар деп, отьлери патлай эди.
Анасы ве бабасыны исе о апсханенен къоркъуза, лякин Мусанынъ чырайы таш кесилип, даима джевап бере тургъан:

– Бир якъкъа кетмейджекмиз, биз озь ватанымыздамыз!

Мусанынъ озюнде эмин, къатты давушы лейтенантны даа бетер къызыштыра ве о къанун, тертип акъкъында лаф юргюзсе де, бу лафларгъа илле къоркъузувларны къарыштыра эди.

Пенджереден бу даваларгъа теляшнен бакъкъан Юнуснынъ акълына кимерде Сапрыкин озь Ана юртуна къайткъанларны дегиль де, Марс я да Айдан кельген скафандрлы насылдыр махлюкълар киби душман ерине тута, деп келе тургъан.
Бу бала хаяллары иле о, бабасы ичюн къасеветини тындырмагъа тырыша эди.

Муса Кременчуг лагерине сюрюльген сонъки бир бучукъ йыл къоранта ичюн гъает агъыр кечти.
Лагерьге мектюплер эки айда бир кере бара тургъан.
Мектеп татиллери вакътында беяз къуйрукълы савускъанны озюне алыштыргъан ве эллеринден ашатып, омузында ташыгъан къушкъа бакъып, Юнус бабасындан мектюп кельгендже, бу къуш Ер курресини учь кере айланып чыкъар, деп тюшюне эди.

Сапрыкин иле юрген дружинниклерден къыя козьлю, бети ичкиджиликтен даима шишик Монгол лагъаплы адам Юнускъа энъ къоркъунчлы корюне эди.
Сапрыкиннинъ Мусанен тартышкъанда делиллери биткенини дуйып, Монгол огге адымлай ве дудакъларыны къоркъунчлы созып:

– Ишни не эзип ёгъурасыз?!
Эли-аягъыны багълайыкъ да – вокзалгъа, мал вагонына...

Къоранта сюргюн этильмек телюкесинде 1975 сенеси баарининъ ильк куньлеринден, шимдики къомшулары Мезенчук, къатты ясакъкъа бакъмадан, оларгъа озь эвининъ бир къысмыны саткъандан берли булунып кельди.

Бабасы кичик багъча янында чукъур къазгъаныны корьгенинен, Юнус тёшектен атылып турды, бошашкъанындан кокюс кечирип, ве не иш япылгъаныны анълап, азбаргъа чапып чыкъты:

– Къую! – къуванды о, ве бабасы оны ана тилине бошуна огретмегенини косьтермек ичюн текрарлады:
– Къую! Къую!
Не ярдымым керек?

– Шимдилик бир шей керекмей.
Чукъургъа омузымдан ашагъы кетсем, къопкъанен топракъны чыкъармагъа ярдым этерсинъ.
– Муса курекни аягъынен топракъкъа тиреп, огълуна бакъты ве козьлеринде мазунлыкъ сезди, о бала таталарынен чёльге сувгъа къатнамакътан безгенде безгенини анълай эди, онынъ ичюн:

– Чокъракътан сув ташымагъа аз къалды…
Сёз берем...

Гонълю котерильген Юнус эвге таба бир аякъта секиреклеп барды.

Ондан сонъ Мусанынъ ишине бакъмагъа къомшусы да кельди.

– Сен ич де тыныш бильмейсинъ, Миша…

Кереги киби раатланмагъа, нефес кечирмеге етиштирмединъ, кене чалышасынъ…

– Не япайыкъ, баба Фрося…
Сув яшайыштыр…

Эр бир, атта эмиетсиз иште биле Тевраттан уйгъун мисаллер къыдырмагъа алышкъан къомшу атта эвден чыкъкъанда биле элинден Китапны тюшюрмей, къуртарыджы бир шей киби коксюне басып юре эди.

– Айды, эр шей яхшы олур – сен киби джесюрлер артындан халкъынъ да кельмеге башласа, ярыкъ да, сув да, софрада отьмек де олур…
Мына язылгъан да:
«Муса озь акърабасына айтты: Рабби косьтерген ерге бараджакъмыз…».
О исе джевап берди:
«Мен озь топрагъыма, озь ана-ватаныма бараджам…» – къартий къалтырагъан пармакъларынен Тевратнынъ къара джылтыны сыйпады.
– Бу сен киби къувгъунлар акъкъында айтылгъан…
Айтчы, Миша, бесе-белли сизинъ Къуранынъызда да айны шейлер язылыдыр?

Муса бираз тюшюнип, «Аль-Араф» суресини тариф этти:

– Фираунннынъ халкъындан олгъан задекян инсанлар онъа айттылар:
«Аджеба, сен Муса ве онынъ халкъына ер юзюнде арамлыкъ даркъатмагъа изин берирсинъми?».
О деди:
«Биз оларнынъ огъулларыны ольдюреджекмиз…
Биз олар устюнден буюк укюмдарлыкъкъа маликмиз…».
Рабби Мусагъа беян этти:
«Гедже меним къулларым иле ёлгъа чыкъ ве олар ичюн денъизде къуру кечит ач…».
Фираун ордусы иле оларны такъип этти, амма денъиз оларны бутюнлей батырды...
Муса сусты ве Мезенчуккъа бакъты, къадын оны къапалы козьлеринен динълей, санки бутюн авдетлилернинъ денъиз кечитини козю огюне кетирген киби эди, ве Муса анълатув бергенде, абдырады:

– Фираун арапчасындан Фараон…

Эбет, эбет, – фитнеджи киби фысылдады къомшу.
– Фараон – бу анда, юкъарыдаки, сизни къувгъан мыйыкълы дагълы.
– О, санки бир шейни айдын анълагъаны киби озюни хачлады.

Вакъыт кечтикче якъында олгъан вакъиалар силинген ве оларнынъ ерини кечмиште башындан кечирген белялар акъкъында ярыкъ хатырлавлар алгъан сайын «мыйыкълы дагълы»гъа онынъ мунасебети денъише берди.
Эгер ильк йыллары Афросия ошекчи къомшуларыны Сталиннинъ къырымларны сюргюн эткенлери акъкъында хабери ёкъ, бильсе, вахшийлик япкъанларны джезалар да, эписини Къырымгъа къайтарыр, деп къандыргъан олса, сонъки йыллары о бабасы акъкъында, онынъ кулак оларакъ Сибирьге сюргюн эткенлерини хатырлай тургъан.
Тевратта фрауннынъ тарихы – «мыср джезасы» ве Мусанынъ мабюсликте олгъан халкъы акъкъында окъугъан сонъ, Хеопс пирамидасындаки фраун онынъ анъында Кремль дивары артындаки «мыйыкълы»гъа чевирильди…

– Сени бу хаинлер тюрьмеде туткъан вакъытта, – субет мевзусындан апансыздан четлешти къомшу, – къуюмны лай басты…

– Мен дуйдым…
Ойле олмаса, менимкилер учь километр узакъта олгъан чокъракъкъа бармаз эдилер…
Мында битирейим де, сизинъкини де бакъарым…

Мезенчук къургъакъ яз акъкъында даа бир шей къошмагъа истеди, амма хатырасы оны кене Мукъаддес метинге къайтарды:

– Сен, Миша, кучьлюсинъ…
Сен кибилер акъкъында Инджильде:
«Кучьлюни багъламагъандже, кучьлюнинъ эвине кирип, онынъ шейлерини ким чайпай билир?».
Бундан сонъ о, Мусаны иштен алмамакъ ичюн яваш мыдырданып, эвине къайтты.
– Багъламаз сени Монгол…
Олар сахтелик япалар…

Та таныш олгъан кунюнден къомшулар бири-бирине ишанчнен янашмагъа башладылар.
Къорантасынен Киевге такъдирини арамагъа кеткен огълу яшагъан эвнинъ къысмыны сатлыкъкъа чыкъаргъанда, Афросия шарт къойгъан эди:
«Къомшум ичкиджи, тенбель ве бошбогъаз олмасын».
Мусаны корьгенде исе, о шуны бир кереден анълады ки, бир айгъа къадар янаша койлерде бош, сатлыкъкъа чыкъарылгъан, амма, «татарлар раатсызламасын» деген сёзден вазгечмеген саиплернинъ эвлери чокъ олып, къорантасы такъым исрарлыкънен мескен къыдыргъан инсан эссизликкедже ичкен пьянса, эм де бошбогъаз олмаз.

Муса ве Зекие янъгъыз, сыкъ-сыкъ хасталангъан къартанайгъа чаресине коре ходжалыгъында ярдым эте эдилер.

Къарткъа, Муса ве онынъ къорантасы Эски Ахит заманлардан къалгъан инсанлар – такъдир эмиринен иджретке къувулгъан ве къоркъузув эм мешакъатларгъа огъратылгъан авдетлилер киби корюне эдилер.

– Эгер мен бутюн омюр биология оджапчеси чалышмагъан олсам, Мукъаддес китапларнынъ огренмесинен огърашыр эдим.
Имансыз атеистлерге Иса хаялий шахыс дегиль де, акъикъатта яшагъан, тени-къаны олгъаныны исбатлар эдим… – айткъан эди о бир кунь Мусагъа.
Эм онынъ, имансызлар анълармы, деген суалине тыпкъы Достоевскийнинъ фикирлерине уйып, джевап берди:

– Я башкъаджа мумкюнми?!
Эгер Алланынъ огълу бизим эр бир адымымызны козетмесе, демек – эр шейни япмагъа мумкюнми?!
Айдутлыкъ япмакъ, адам ольдюрмек, ороспуланмакъ?

Зекие акъкъында исе къартанайчыкъ бойле деди:

– Сен, Миша, хаин незаретчилернинъ козетюви астында булунгъанда, мен бир козьнен апайынъны козеттим…
Сокъакъ бою кеткенде, къаршысына – урусмы, татармы келе – башыны тёбен алыр, селямыны берир де ёлуна реван…

Сенки о акъкъында Сулейманнынъ икметли риваетлеринде айтылгъан:
«Ким фазилетли къары тапар?
О инджиден де къыйметлидир.
Къоджасынынъ къальби онда эмин, о да келирсиз ич къалмаз…
Агъзыны тек икметли, юваш насиат бермек ичюн ачар…».

Афросия къартана къомшусынынъ эвине явашчыкътан киргени киби, ойле де кетти.
О, невбеттеки сефер Мусанен къонушманы, ондан эшиткенини Тевраттаки вакъиаларнен тенъештирди.
Юнуснынъ омузында отургъан савускъан биле онъа Инджильден сёзлерни хатырлатты:

– «Бакъынъыз коктеки къушларгъа: олар не эке, не оралар, эм де берекетни захире анбарына топламайлар; Танъры оларны ашата.
Сиз олардан эйидже дегильсизми?..»

Азбаргъа кирген Ридван ве Айдер эв саибини бельгедже чукъур ичинде корьдилер.

Достлар корюшювден эеджанны чокъ вакъыт ятыштырып оламадылар – къучакълаштылар, бири-бирининъ омузыны таптай бердилер.
Сонъ эеджанларыны бираз тынчландырмакъ ичюн сачакъ тюбюнде отурды ве къарыкъ сеслернен йырламагъа башладылар.

Белли олмагъан сюргюнли язгъан ве ватанындан къувулгъанларнынъ асрет сеси олгъан бу сатырлар халкъ йыры олып къалды ве йырлагъанларнынъ эр бир такъымы оны озь, шараитке коре, нагъмесине уйдурып йырлай тургъан.

Олар да бири-бирине мусафирликке баргъан сайын, бу тюркюни йырлай ве гъурбетликте къалгъан акърабасыны хатырлай, асретлик чеке эдилер.
Мусанынъ Озьбекистанда эки огълан къардашы, Ридванда – къыз къардашы ве эмджеси, Айдерде исе – сексен яшындаки къайнатасы ве эки догъмуш къардашы къалды…

Ридван, санки биревлерни беклегени киби, азбарны козьден кечиргенини корьген Муса:

– Менкилери иште.
Зекие чёльге итбурун джыймагъа кетти, балалар исе чокъракъкъа, сувгъа…
Деди ве эвден алчакъ, озю ясагъан къонаны чыкъарып, къакъра тюбюнде къойды.

Ридван чантасындан отьмек, армут чыкъарды, тепсиге джевиз емиши ве юзюм къурусыны септи.
Ашны башламаздан эвель лакнен тегизленген масачыкъны къолунен сыйпады, оймалы аячыкъларыны козетти.
О, Мусанынъ атта сатын алынгъан эвде биле Узунджыдаки сюляле эвининъ шараитни джанландырмагъа тырышкъанына шаша эди.

Къакъра янында фурун ясады – балалары эр шейде: маишетте, урбада, ашта, алып барышында озюни миллий муитте сезгенлерини ве бу оларгъа ана тилини мукеммель огренмеге ярдым этеджегине ишана эди.
Озьбекистанда олар озьбек ве рус тилинде тасиль берген мектепте окъумагъа меджбур олып, йыллар девамында «къырымтатар» сёзюни, онда догъмуш Ватан ады олгъаны себебинден газетлерде ве китап, дерсликлерде анъмагъа биле ясакъ эди.

Дуа окъугъан сонъ наджиз емекке таттылар.
Мусанынъки киби, Ридван ве Айдер къоранталарынен яры ач яшай эдилер.
Тиш экими ве авиация заводынынъ сабыкъ ишчисини мында къанунсыз яшайлар, деп оларны ишке алмай эдилер.
Ридван ве Айдер тесадюфий ишнен огърашып, эски «Москвич»те адам, эшья ташып, кечине эдилер.

Табиатлары къарама-къаршы олгъанынданмы, амма олар бири-биринен пек муаббет эдилер.
Ридван толу черели, арекетлери кескин, юрюши къатты, табиаттан джурьатлы эди.
Айдер исе азгъын, юксек бойлу, озюни даима незарет астында туткъан, сакин лаф эткен ве сийрек йылмайгъан бир адам эди.

Араба къапу апансыздан ачылгъанда, достлар къавени даа ичип битирмеген эдилер.
Азбаргъа, чырайларыны сытып, терден пишкен лейтенант Сапрыкин келип кирди, онынъ иле бир къач дружинник, шу джумледен ягълы, кирли тобан шляпалы Монгол да бар эди.

Къакъра тюбюнде отургъанларны корьмегенинден этип, лейтенант сыджакътан когерген козьлеринен азбарны дикъкъатнен акътарып чыкъты, пенджерелерге бакъты, санки насылдыр ясакъ этильген шейлерни къыдыра эди.
Онынъ фикриндже, авдет олгъанлар самогон сатып кечине ве оларда мытлакъа аппаратлары сакълы турмакъ керек эди.

– О! Бу садыкъ ортакъларны чокътан корьмеген эдим, – деди Сапрыкин, отургъанларнынъ бетлеринден олар ичкенини-ичмегенини анъламагъа тырышып.

Ёлбашчысына эр вакъыт хызмет этмеге азыр олгъан Монгол, тыпкъы украин аталар сёзюнде киби, бабасындан эвель атешке озюни сокъып, къакъра янына якъынлашты ве бурнунынъ тешиклерини къысыкъ козьлеринден кенъ ачып, къокъланмагъа башлады.

Учю де айныкъ олгъанына къангъан сонъ, Сапрыкин къаттылыкънен:

– Лютфен, дженабы-аркъадашлар, сизинъ паспортларынъызны!

Дружинниклер сыджакътан агъыр нефес аларакъ, эки тарафтан турдылар.

– Сергей, сен бу афта Ридваннен паспортларымызны ДАИ нокътасы янында энди бакъкъан эдинъ де, – хатырлатты Айдер, паспортыны джебинден истемейип чыкъараракъ.

– Мен санъа Сергей дегиль, Сергей Васильевичим, – текрарлады Сапрыкин озь севген ве гъает зариф сайгъан ибаресини, – биз сеннен ракъыны брудершафткъа ичмедик.
– Демек, акъылдане Джемалетдинов Айдер… муурь ёкъ.
Донскойда къанунсыз яшайсынъ…
Чарухов Ридван – айны, – паспортларны саифелеп, не ичюндир пек сакин, амма къоркъутыджы сеснен айтты о.
Онынъ фикриндже, айны ойле давуш керекли тесир эте эди.

– Сен исе, Мамутов, узакъ олмагъан ерлерден къайттынъ, кой шурасына даа барып етиштирмединъ.
Ойлеми, етиштирмединъ де?!
Сиз экинъизни исе, Чарухов ве Джемалетдинов, шимдичик тахкъикъатчыгъа алып бармагъа чарем бар.
О исе къарар чыкъарыр: сизге невбеттеки джёреме тайинлемек я да джинаий иш ачмакъ.
Мамутовнен бир сене эвель олгъаны киби…
Аджеба, дженабы-аркъадашлар, сизге не, паспорт идаресине кельмек къыйынмы?
Авдетлилернинъ бойле барып-кельмелеринден ич файда олмайджагъыны биле-тура къылынмакъны девам этти лейтенант.
– Паспортчы къадын озю сизге келип тиз чёксинми:
Лютфен, Донскойда яшагъанынъызны эписи къанунгъа бойсунгъан гражданлар киби ресмийлештиринъ.

Онынъ сахте мизахына тек лейтенантнынъ эр бир сёзюнден сонъ хихылдагъан Монгол къыймет кесе бильди.
Сапрыкин исе, къарарыны къачыргъаныны анълап, къую къазылгъан тарафкъа ишмар этти:

– Санъа, Мамутов, къанун боюнджа сенинъки сайылмагъан топракъта арыкъ, я да ер асты ёл къазмагъа ким рухсет берди… ха! ха!
Ёл догърудан-догъру Озьбекистангъа олса керек…

Давушларны эшитип, къора артындан бакъмагъа чыкъкъан Мезенчук яваштан мырылдады ве не акъта лаф кеткенини анълагъан сонъ:

– Миша къуюны озь топрагъында къаза.
Мен оны къанун боюнджа саттым.
Даа бир кере кельсенъ, копегимнинъ зынджырыны чезерим…
Бу къорантаны къыйнагъанынъыз етер энди, хаинлер…
Санъа эджатларынъ Тевратта васиет къалдырмадыლармы:
«Кельгенни сыкъыштырма ве эзиетлеме, чюнки сиз озюнъиз де кельмешек эдинъиз…».
Сен озюнъ я Уралдан, я Урал артындан кельмешек дегильсинъми?
Бу балалар исе догъмуш топрагъындадыр.

Сапрыкин ачувланып, Мусанынъ къомшусы тарафкъа къолуны къакъты:

– Манъа сенинъ Тевратынъ бир капик, джаиль къартий…
Сен исе Теврат огюнде дегиль, совет къануны огюнде, койде бойле муштерилерни эр кес къувгъаныны биле-тура, татаргъа эвнинъ бир къысмыны саткъанынъ ичюн даа джевап береджен ъ.
Сонъ шарт, этип айланды ве кетмезден эвель сорады:

– Къапу огюнде кимнинъ джарты арабасы тура?

Ридван, синъирленсе де, догъру джевап бермеге сакъыныпп:

– Истесенъиз, машинаны акътарынъ…
Сизге даима биз, къырымтатарлар, я патлатыджы, я сатлыкъкъа сахте ракъы ташыгъанымыз киби корюне.

Араба къапу артындан Сапрыкин мотоциклы дырылдысы узакълашкъаны эшитильген сонъ, агъыр сукюнетни Ридван больди:

– Эрмени радиосы айткъанына коре, районда насылдыр Клавдия Ивановна Колос чалыша…
Белли бир къабар берсенъ, паспорт болюгинде ве нотариуста бизим меселелеримизни чезе эмиш…
Онъа ёл тапып бармагъа ким тарафдар?

Айдер ве Муса бири-бирине бакъып, индемедилер.

– Манъа бу акъта даа лагерьде айткъан эдилер, – озюни зорлап, деди Муса.
– Эрмени радиосындан эвель… Эртеми кечми – гизли шейлер ашкяр олуна…

– Сонъ, не олгъан?
Агъыр фикирлерден санки янъы айынгъан киби, сесленди Айдер.
– Мемурны озюнкилери сатмаз…

Муса азбарны козьден кечирди ве агъыр кокюс чекти.
Мусафирлернинъ тюшкюн кейфинден онъа азбар тарлашкъан киби корюнди.

– Сиз дегенинъизни япынъыз…

Мен исе акимиет огюнде къабаатымны одедим – ватаныма къайткъан сонъ лагерьде отурып чыкътым…
Кимсеге ич бир вакъыт мында яшамакъ ве ольмек акъкъы ичюн къабар бермем…

– Айды, бу мевзу кунь тертибинден алынды, – Ридван турды ве араба къапу янына кельгенде Мусаны кене къучакълады…

V

Иса исе, оларнынъ ынтылышларыны корип, айтты: неге сиз къальплеринъизде яманлыкъны тюшюнесиз?
Афросия Мезенчук Тевраттан окъугъанларындан.

Сапрыкин мотоциклны кой шурасы – узун, бир къатлы боз тюсте бина къаршысында токътатты.
Мында реиснинъ кабинетинден гъайры милиснинъ таяма нокътасы ве «паспорт маса»сы, окъув одасы, клуб, эм де тиббият нокътасы иле берберхане ерлештирильген эди.

Клубнынъ кутьле эглендириджиси гитараджы Петро фокусчы зарифлигинен фырчысыны урып, кириште асылы тургъан буюк тахтадаки агъаргъан арифлерни тазерте эди.

Къач йылдан берли асылы тургъан, вакъыттан ве сыджакъ-сувукъ тесиринден себеп ярашыкълыгъыны джойгъан мураджаат кочебе – «переселенец»лерге, кунешли Къырымгъа, сюргюн этильген къырымтатарларнынъ эвлерине кирип яшамагъа истегенлерге япылгъан эди.

«Колхозджы аркъадашлар! – тантаналы давет этиле эди анда, – Зенгин ве берекетли Къырым виляетине кочюнъиз!».
Иште, эглендириджи шимди тамам бу языны боянен янъарта эди:
«1951 сенесинден башлап Къырым виляетине колхозджыларнынъ кочьмеси тешкилятландырылгъан.
Кочюврге ишке ярагъан ве инсафлы, къорантасында энъ аздан эки ишке ярагъан азасы олгъан гражданлар ярай.
Къырым виляетине кочькен колхозджыларгъа ССДж Бирлигининъ укюмети мезкюр имтиязлар ве устюнликни теминлей».

Бундан сонъ имтиязлар джедвели бериле.

Олар сырасында: бедава ёл, эв эшьялары ве малнынъ бедава кетирильмеси, 800 рубле микъдарында аиле башы ве 300 рубледен эр бир аиле азасына бир керелик ярдым, азбардаки ахырлар ве арсасы такъым бош «къалдырылгъан» эвлерге кирип яшамакъ имкяны…
Фырчысынен бу сатырларны боялап кельген эглендириджи-гитараджынынъ кескин боя къокъусындан башы айланды ве о салланып скемлеге отура къойды.

Онъа якъынлашкъан Сапрыкин оксюрмеге башлады ве эглендириджиге къаба сеснен:

– Сачмаларнен огърашмакъны не заман токътаджанъ шу?

– Джан-юрекнен, Сергей Васильевич, – сычрап турды ериндеен фырчыджы.
– Амма дюльберлик такъыштырмагъа эмир бердилер…
Аким Антонович айттылар: бу плакат – кой шурамызнынъ юзю.
Эр даим ярыкъ, ярашыкълы, бина тургъан топракънынъ саиби – колхоз-миллионерге ляйыкъ олмалы…

– Козьбояма булар эписи, – мыдырданды Сапрыкин богъуджы къокъудан эп оксюре берип.

Сёз сырасы, къорантасы такъым бутюниттифакъ чагъырувына сесленген Сергей Васильевичнинъ керим ава ве шифалы денъиз суву саесинде хызмет ве шахсий яшайышы тез тюзелип кетти.
О, дженк вакътында биревлернинъ балаларыны къуюларда тындыргъан къырымтатарлар акъкъында фитне эмиш-демишлерге къанып, озь тамырлары къайдан чыкъкъаныны унутаракъ, «татарщина»ны эр ерден сувурып чыкъармакъны макъсат къойды.
Тек Афросия Мезенчук, Мусаны къорчаламагъа тырышып, Сапрыкинге, о озю Воронеж дживарындаки сагъыр, дженктен тар-мар этильген койден олгъаныны хатырлаткъан эди.

Отуз еди яшына келип, догъру-къыя хызмет этерек, Сапрыкин, не исе де, уйкен лейтенант унванына наиль олды ве ондан пек гъуруурлана эди.
Озь догъмуш коюнде о, энъ чокъу домуз бакъыджысы я да язда батакъ чамурыны ёгъургъан, къышта исе тизинедже къаргъа кирип кеткен поштаджы олур эди.

«Зенгин ве берекетли Къырым виляетине» кочькенлерге ваде берильгени киби, Сапрыкинлер, саиплери сюргюн этильгенинден берли бош тургъан, буюк эвде ерлештилер.

Орталыкътаки эшьялар дагъыныкъ олгъанындан, аркъаларындан тюфек къундагъынен итекленген эвельки саиплери эвни ашыкъып, богъчаларына ве агъач джемиданларына тек энъ керекли шейлерни алып етиштиргенлери белли ола эди.
Энъ къыйметли шейлери исе – табандаки килимлер, сандыкълар устюнде ве дивар ичине батырылгъан долапларда дестенен тургъан ёргъанлар ве ястыкълар, рафларда тизильген джез ве кирамет савут бус-бутюн орюмчек йиплеринен ве къалын тоз къатынен орьтюли…
Диварларда сыра-сыра асылы дюльбер къол нагъышынен яраштырылгъан юзьбезлерни къуртлар кемирип, чиль-парча эткенлер.

Ильк куньлерден Сапрыкин бу «ябанджы татар-мусульман» эвинде озюне ер тапамай эди.
Атта кой шурасына барып, бу эвни рус собасы олгъан эвге денъиштирмеге чареси олмаз экенми, деп сорады.

Аким Антонович Сафронов – эбедий реис, къарандашнынъ уджуны тишлерек, койлюлернинъ джедвелини баягъы вакъыт огренип, аз къалды Сапрыкинни къувандырмагъа:
Идрис Какуранынъ къарышыкъ къорантасы бар – рус апайына бола сюргюн этмедилер.
Оларнен эвлеринъизни денъиштире билесиз, амма бу денъишме оладжагъында эмин дегилим…

Сапрыкинлер къорантасынынъ башы эвден «шаман рух»ны къувмакъ ичюн, оны озю алышкъан орман койлердеки эвге бенъзетмек къарарына келип, баягъы денъишмелер кирсетти: баджасы ве зынджыргъа асылгъан къазаны олгъан дивар собаны толанен къапатты.
Бу ишни япаракъ о:
«Не, татарлар камин ичинде балыкъ тютеттилер, ёкъса?», «Зынджыргъа асылы «чугунок»та исе эт пиширгендирлер…».

Сонъ ятакъ одасына къошулгъан ве ювунмакъ ичюн ишлетильген кучюк ханеге невбет кельди.
Ондан янъы саип айван ахыры ясамагъа ниетленди.

Бу вакъытта исе апайы ве он эки яшлы огълу, Сергей азбарда туташтырылгъан атешке, сюме ашагъан къой ве деве юнюнден ёргъанларны ве диварлардан сыдырылгъан орьнекли юзьбезлерни чыкъарып аттылар.
Ятакъ одасындан кетирильген сюслю бешикни алев ялынлары иштаанен ашагъан киби корюне эди.

Башкъа халкъларнынъ маишети ве яшайышынен таныш олмагъан ве къырымтатарларнынъ бу дженкте тек хаинлиги акъкъында эшиткен, оладжакъ лейтенантнынъ акълына биле кельмеди: якъында бу бешикте сабий яткъан, оны анасы ашыкъчанлыкънен къучагъына алып, койдешлерини вокзалгъа, андан исе агъыр, эзиетли ёлнен Озьбекистангъа алып кеткен машинагъа чапкъан.

Кочькен эвини Сапрыкинлер юксек къоранен къораладылар.
Бу Сергейнинъ къальбинде саип дуйгъусыны къозгъатты: «меним эвим – меним къалем», къана, энди кельчи, сокъулчы, татар.
Деръал кери, сюргюн олунгъан тарафларына ёлларыкъ…

Эглендириджи Петро, тылсымджы усталыгъынен фырчыны ойнатып, боялагъан чагъырув плакат Сапрыкиннинъ гонълюнде бир сыра дуйгъуларны къозгъатты ве шу себептен о реиснинъ кабинетине киргенинен, онъа суаль берди:

– Аким Антонович, не анасын кёрюне эр сезон шу плакатны боямакъ керек?
Зенгин ве берекетлиге хош сефа келинъиз, деп…

– Я не, о сенинъ козюнъе чобан чыкъарамы? – маса башындаки къолтугъында онъайтлыджа ерлешмек ичюн бургъаланды Аким Антонович.
– Анъла, Сергей, бу плакат – кой шурамызнынъ девлет программасыны эда этмемиз боюнджа юзю, косьтергичидир.

Кенъ омузлы, къыскъа боюнлы ве тазбаш Сафронов Сапрыкиннинъ серт юзюне бакъып, сорады:

– Милис джебесинде насыл янъылыкълар бар?

– Мамутов Муса къайтты, – истемейип джевапланды лейтенант.

Хаберни сонъунадже зорнен динълеп даянгъан Сафронов масада яткъан юмрукъларыны сыкъты:

– Якъында Колос Клавдия Ивановна бир аякъ кирип чыкъты…
Ишимизден мемнюн дегиль…
Опькеледи.
Татарларны Къырымдан чыкъармасыны не созгъалай бересиз, деди…

Сапрыкин шашкъынлыкънен омузларыны сыкъты:

– Алла кельсин акъкъындан…
Бизни опькелемек гуняхтыр…
Тек кечкен айда вокзалгъа етиштирип, ёлгъа реван эттик!
Мамет Кайбуллаевнинъ къорантасы – дёрт джан, Сейран Идрисовнынъ – беш джан…

Сафронов бесе-белли лейтенантнынъ джевабындан мемнюн олмады ве шу себептен бираз эриштирип:

– Сен эп – Алла, гунях…
Сени не, Мезенчук битай озь диний батагъына батырдымы?
Амма бир кереден йымшап, лафны бурды: – Мамутов къайтты, дейсинъми?
Не япа?

– Къую къаза…
Сизинъ эмиринъизнен, Аким Антонович, оларны сув ве ярыкътан кестилер.

Сафронов тюшюнджеге далып, агъыр ченгесини авучына алды.

– Я ким сёз берген: Мамутовны колониягъа отурткъанларынен онынъ алы белли олур, эм ойле де олур ки, о андан сагъ-селямет къайтмаз, деген эди?
Клавдия Ивановна онынъ эвини чокътан назарда тута, атта муштери биле тапты…
Энди исе не?
Не оладжакъ?

Сапрыкин тырнагъынен масаны тырнап бакъты.

– Фырсат тапмакъ къолай олмады…

Мамутовнынъ ватандашлары бизимкилерге лагерьде запарта чектилер…

Эзиджи сукюнеттен сонъ Сафронов кене ченгесини эллеринен сыкъты:

– Э-э, колонияларда шимди асла да эвельки халкъ ёкъ – начарлар, сифилисли, къоразлар.
Акълынъда турсын: амамда аркъасында йылан алкъагъа алгъан чыплакъ къадыннынъ ресми олгъан эркекни корьсенъ – анда къораз эди…
Мени, яш къызыласкерлини, къызынен айырылышкъанымдан сонъ, сабыкъ къайнатамнынъ сахте фитнесине бола троцкистлер иле алякъада къабаатлап отурткъанларында – акъикъий къанунлы хырсызлар эди, шимдикилер киби дегиль – дегерли корюнмекчюн нуфузлы намны акъчагъа сатын алалар…
Билесинъми не, бельки, колхоздан Мамутовнынъ эвине экскаваторны кетиртип, дамыны сюрип ташлайыкъ, бабамсен?!
Якъында о киби татар – Сейтмемет Сейтвелининъ Горлинка коюндеки эвининъ диварыны йыкъкъанлары киби.

Калиновка коюнде де татар къорантасынен тамам ойле меселе чезильди…

– Бильмейим, – Сапрыкин тюшюнджели алда омузларыны сыкъты.
– Мамутов ерлешкенинен Москва, Киев, Симферопольге шикяетлерни бири-бири артыдан язмагъа башлады…

Сафронов гурюльтюли турып, долапкъа адым атты, ичинден джюзданны чыкъарып, ойле шамарлады ки, устюндеки тоз Сапрыкиннинъ бурнуна урды:

– Мына олар, акъикъат къыдыргъан языджынынъ шикяетлери – ха! Ха! – олар эписи, энъ юксек Москва ве Киев кабинетлеринден бизге кери къайтты.
Не дерсинъ – алтын къаиде – кимге шикяет этильсе, онъа да чарелер корьмек ичюн шикяети къайтарыла…
Социалистик къанунджылыгъынынъ пек эйи принципи…

Болдургъанындан, Сафроновнынъ айткъанларына чокъ къулакъ асмагъан, Сапрыкин манълайыны сыйпакълады.

– Э-э, Мамутов тыныш бильмез…
Онынъ эки досту исе – Чарухов Ридван ве Джамалетдинов Айдер – сеслерини пек чыкъармайлар, ишнен огърашалар, машинанен мал, адам ташыйлар…
Кременчуг колониясындан якъын арада сюргюнликке даа бир намзет – Меметов Ниязи къайтаджакъ…
Донскойда энди дёрт татар эви незарет астында…
Буны Клавдия Ивановнагъа айтынъ…
Оны тынчландырынъ…
Амма буны да хатырлатынъ, о джумертлик япсын да, бизнен болюшмеге унутмасын.

Сапрыкинни къапугъа озгъараракъ, Сафронов апансыздан:

– Э-э, акълыма тюшти. – Донскойнынъ сакинлери мураджаатынен ДАИ нокътасы къаршысында, яни кой четинде, отьмек тюкянчыгъы къояджакъмыз…

VI

«Эгер сиз ананъыз, я мен акъкъымда хатыра сакъламагъа истесенъиз, догъмуш Къырымынъызгъа къайтынъ.
Анда, денъиз ялысындаки тик къаягъа, искеленинъ янында, юксекликте, мен бир авуч топракъ къойдым, бир вакъытлары оны багъчалар ве багълар оссин деп, ташлар устюнде яйдыра эдик…».
«Бабанынъ васиети»нден.

Сонъки узун ве кергин айлар ичинде ильк кере Мусанынъ балалары къуванып, азбарда чапкъалай, бири-бирине къую сувуны шыпырта эдилер.
Оюнгъа далып,олар аз да олса, акъаретленмек, сыджакъ я да сувукъ куню, Рустем Къарабашнынъ къорантасы киби, эвден къувулмакъ къоркъусыны вакътынджа унуттылар.
Рустем агъа о заман эвсиз къалгъан сонъ балалары ве шейлери такъым Акъмесджитнинъ истираат багъчасына, ачыкъ кок тюбюне кочьти, чюнки сюргюнлик ерлерине къайтмагъа ич де истемей эди.

Диляранен Юнус окъугъан мектепте джогърафия оджапчеси къырымтатарларнынъ сюргюн этильген ерлерини эзберден биле ве харитада оларны косьтеререк, сесини арттыра берип:

– Къырымда къанунсыз яшагъан татарлар кене сюргюн этиледжеклер, – дей тургъан.

Зекие, балаларнынъ къуванчларыны больмеге истемейип, бугунь чёльге итбурун джыймагъа бармады.
О, Мусанен берабер къакъра тюбюнде отура ве балалар бири-бирини къалайлардан, къазанлардан суварып ойнагъанына бахтлы тебессюм иле бакъа эди.
Эр заман джиддий ве озюни тутмагъа бильген Диляра, балалыкъкъа уруныл,Сабрие ве Юнус артындан, сув толу агъач къубуны котерип чапкъалай эди.
Онынъ узун енъли чечекли антери – бу антерни онъа Зекие озю тиккен эди – бус-бутюн сыланды ве тенине япышты, о утанды ве эвге чапып кирди.
Онынъ артындан баштан аякъларынадже сылангъан Сабрие ве Юнус да кирип кеттилер.

Муса лагерьге быракъылмаздан эвель бутюн йыл энъ аз айлыкъкъа чалышмагъа азыр олса да, иш тапамагъына себеп, бутюн вакъыт эв ишлеринен огъраша тургъан, о кираметнен къапатылгъан эки тарафлы дамнынъ ярысы дельме тешик олгъаныны корип, оны тюзетмеге истеген эди.

Кираметни Муса Узунджыдан кетирди.
Къырымгъа авдетининъ ильк куньлери Ватан чагъырувыны тутып оламай, баба эвини барып бакъты.
Бу эвден оны, он эки яшлы баланы, ана-бабасынен берабер къувып, Озьбекистангъа сюргюнликке алып кеттилер.

Узунджыгъа бармакъ ниети Мусада Мезенчукнынъ яры эвини алгъан сонъ кой шурасына баргъанда къозгъады.

О заман конторагъа кириште онынъ козьлери колхозджыларны зенгин ве берекетли топракъкъа кочьмеге чагъыргъан плакаткъа тюшкен эди.

Койге алып баргъан ёлны о къысмен джаяв, къысмен автобуста, къалгъаныны исе – кой арабасында, къыбырданмайып яткъан, сыджакътан бонъайгъан домуз баласынен берабер кечирди.
Араба саиби ёл бою кетер экен, озю уйдургъан нагъме иле, яралы аювнынъ сесине ошагъан давушнен йырлап кетти:
% «Ще не вмерла України, ні слава, ні воля».

О, йырлагъанда, онынъ Тарас Бульбанынъкине ошагъан мыйыкълары ве перчеми макъамгъа уйып, саллана эдилер.

Муса о адамнынъ макъамына:
% «Ще не вмер Крым»,
деп йырлайджакъ олды амма, бильмеген адамны арабасына миндирген арабаджынынъ джаны агъыраджагъындан сакъынды.

Узунджыгъа манзара ачылгъан таз байыр янында Муса арабадан энди ве тар ёлчукънен тёпеге котерильмеге башлагъанда – я оны саргъан хатырлавлардан, я да тик котерилишнинъ агъырлыгъынданмы – богъазы сыкъылып, нефеси етмегенини сезди.

Байырчыкънынъ тёпесинде Мусанынъ башы айланып, кунештен янгъан от устюне отурды – балалыкътан таныш койден кельген тютюн къокъусы, денъизден котерильген серин ава оны пек эеджанландырдылар.

Мындан Узунджынынъ умумий манзарасы толусынен ачыла эди.
Узакътан эр шей отуз йыл эвельси киби – кенъ, лякин къыйыш сокъакъларны къапаткъан, къаверенки чамурнен сылангъан, агъач ве толадан ясалгъан, дагъыныкъ къурулгъан эвлер обасы корюне эди.

Сонъки эвлер сырасы биткен ерден сагъда, тёпеликте – мезарлыкъ.
Мусанынъ учь яшында олгъан ве, умумен, яшайышыны анълы суретте къабул этмеге башлагъан ильк бала хатырлавлары: ашханеде агълагъан анасы ве арабакъапу огюнде ташта отургъан ве бирер, я да топнен янындан кечип, Эмиралла айткъан койдешлерининъ тазиесине джевап берген бабасы.

Муса байырнынъ тик этегинден ашагъы, аман-аман бир куньде ольген къартбабасынен къартанасы комюльген мезарлыкъ тарафкъа энмеге башлады.
Амма бир кереден олар дефн этильген, ярылгъан къая янында, топракъ кенъ ёлакънен тапталгъаныны корьди. Ёлны кенълештиргенде мезарлыкънынъ бир къысмы – кириш къапусы иле къорасы – ернен ексан этильген экен.

Къырымгъа къайтмагъа арекет эткен ве сюргюнликке конвойнен озгъарылып кетирильген семетдешлеринден Муса къальбине агъры къошкъан хаберлерни эшите тургъан: эдждатларнынъ къабристанлары бакъымсыз къалып, чокъсу алларда бозулгъан, къабир ташлары бутюниттифакъ чагъырувына сесленгенлер тарафындан эв тамирине алынгъан, джамилер ве медреселернинъ ичи колхоз малы: кубре, туз ве иляхрелернен толдурылгъан…

Амма эшитмек башкъа, озь козюнънен догъмушларынънынъ къабирлери арамлангъаныны корьмек – башкъа.
Мусаны бу вазиет пек чорландырды.
О, ёл четине отурып, башыны къолларынен сыкъты, санки апансыздан кёр ве сагъыр олды.

«Бу левха не къадар къоркъуч олмасын, сюлялемизнинъ алякъасы ич узюльмейджек, – тюшюнди Муса.
– Догъмуш адамларнынъ мезарындан рух манъа ве балаларыма775 кече – эм сюляле яшагъандже ойле оладжакъ…

Мусанынъ фикирлери Озьбекистангъа, анасы ве бабасынынъ мезарларына къайтты.
Олар къабир ташларында Ватанына асрет кеткенлерини тасдѕкълагъан сатырларны язмакъны васиет эттилер:

«Ешиль Къырым адасында,
Догъгъан ерим Узунджы кою.
Ватан, Ватан, дедим къайта-къайта,
Асрет кеттим айта-айта»…

Эм де анасынынъ башташында язылгъан васиети:

«Агълашманъыз, эвлятларым,
Ананъызнынъ алына.
Мен къалсам да – сиз къайтырсыз,
Ана-Ветан багърына…»

Муса, арабанынъ гудюрдисини эшиткенинен, озюне кельди.
Къая артындан мезарлыкънынъ тегизленген къысмына болдургъан атыны айдап, мезкюр перчемли йырджы чыкъты.
О, Мусанынъ тарафына козь ташлады ве ёлдашыны танымагъанындан япып, атыны къуббеси яры-ярыгъа эшильген, ойма ташлы диварлары тешиклеринден чильтер киби олгъан ве къапусы эм де сачагъыны насыл туткъанына

айретте къалдыргъан бина янына бурды, насыл этип сакъланып къалгъаны озю бир сыр киби, бу бина эски ерли сакинлернинъ айткъанына коре, Узунджы коюнинъ пири олгъан софу шейх Ибраим бин Акъмехметнинъ дюрбеси эди, бабасы Ягъя агъанынъ сёзлерине коре, Узунджыда асырнынъ башында беш бинъ инсан яшагъан экен.

Арабадан тюшкен перчемли, не исе, сагъ экенини бильдирмеге башлагъан домуз баласыны къапкъачлап алып, дюрбенинъ къапусыны тюртти.
Бираз вакъыттан о, аркъасына мермер ташны юклеп чыкъты ве арабагъа таба адымлады.
Муса башташта, мевтанынъ сойлары риджасынен оюп чыкъарылгъан языларны окъумагъа етиштирди:
«Аллахумма аыз-ху мин азабиль-кабри...».

Араба къая артына айлангъан сонъ, эм чорлангъаны эм де мерагъына кеткенинден, Муса дюрбе янына барды.

Яры йыкъылгъан дюрбенинъ ичини къуруджылыкъ-алмашув нокътасына чевиргенлерини ве истегенлер мында акъчагъа я да малгъа мал берип, эвними, ахырнымы тамирлемек ичюн мермер башташны алмагъа имкяны олгъаныны анъламакъ ичюн бир бакъыш етти.

Денъиштириджи-къыймет кесиджининъ миллетини танымакънынъ чареси ёкъ, чюнки о бем-беяз сачлы альбинос эди, белине клёнкалы оглюк багълангъан бу инсан Муса диварларгъа таяндырылгъан башташларны козьден кечиргенине бакъып турды.
О, «ерли» сакин олмагъаныны анълап, къолунен ишмар этти:

– Кет, сеннен алыш-вериш олмаз!

Муса, бу худжур сергиде догъмушларынынъ адларыны тапмагъан сонъ, сусып чыкъып кетти.
Ильк кере онынъ акълына налет фикир кельди:
«Ватангъа буларны корьмек ичюн къайтмакъ керек эдими асла?».
О, кой тарафкъа ёл алды ве къальбинде онынъ козюни къайтараджакъ даа бир аджджы беклегенине азырланды.

Гъамлы тюшюнджелерни къувмакъ ичюн Муса, Амет Моллаевнинъ васиетинден сёзлерни ичинде текрарлай эди:

«Сизнен кетмеге истегенлерни эписини къайтарынъыз, къартларны ташламанъыз: олар сизге къадимий кечмишнинъ ерлерини косьтерирлер… бизим генчлигимиз акъкъында айтырлар, эдждатларнынъ балалыгъы, халкъымызнынъ тарихыны тарифлерлер…».
Бир дакъкъалыкъ тюшкюнлик кечкенинен, Муса озь-озюнден утанды.

Янъы саиплери денъиштирген диварларнынъ ве эв дамларынынъ юксеклигини, агъачлардан ве фанер тахтасындан япыштырып такъыштырылгъан алчакъ ходжалыкъ иншаатларны козьде тутмасанъ, отуз йыл ичинде Узунджынынъ умумий корюниши денъишмеди десенъ, олур эди.
Чюнки бинъйыллыкъ койнинъ темели заманнынъ денъишмелерине бойсунмайып къалды.

Бир къач сокъакъны кечип, Муса догъмуш эвини тапты.
Бу эвде гъает диндар бабасы онъа: «Къуран-и Керимнинъ негизи», – деп огреткен «Фатиха» суресини ильк кере макъамнен айткъан ве ондан сонъ эр кунь бир къач аетнинъ манасыны сакин сеснен анълатып, эзберлете тургъан.
Муса ойле эеджанланды ки, атта арабакъапу артындан афыргъан овчарканынъ къарыкъ сесинде онынъ къулагъына ахырдан чыкъкъан севгили Вефа адлы атынынъ кишневи кельди.

– Ким о? – эшитильди азбардан.

Назлангъан аэнкнен айтылгъан бу сёзлерни эшиткен сонъ Мусанынъ арабакъапугъа къакъмакъ истеги гъайып олды.
Затен, о къапу шимди ябанджы корюне, чюнки къанатларынынъ ойма орьнеклери ешиль къалын боя къаты астында чиркин эди.

Муса къора таба адым атты ве козьме-козь копекнинъ авылдавына чыкъкъан къаба козьлюкли адамгъа расткельди.

Апансыздан о, чапа-чапа, эвге кирди.
Бир дакъкъа кечмеден, аскер гимнастёркасыны кийген алда, къолунда тюфек иле чыкъты.
Мусагъа тюфегини козьлейджек олды, амма сонъ мусафирге бакъып ве козьлеринде мераметлик ве шашкъынлыкъ сезип, варилны ашагъы эндирди:

– Сиз къырымтатарсыз, гъалиба?
Енгильден баш къакъылгъаныны корип, лафны бурды:
– Мен муневер инсаным, чешит эмиш-демиш, хурафатларгъа къулакъ асмайым.
Инсангъа къаршы тюфекни ильк кере догърултам…
Бизге, мында къайткъан татарлар акъкъында о къадар шейлер айттылар…
Олар, озь эвлерини, къоркъузып, атта ольдюрип къайтармагъа истегенлерини…
Меним апайым эр шейден къоркъа.
Эшитесизми? – о пенджереге айланды.
Андан къадын сеси сорай:
«Аркаша, сен анда кимнен лаф этесинъ?».
Аркаша исе джевабыны уйдурып:

– Раатсызланма…
Хастанен…
– Текрарлайым: мен зиялы, эким-уролог олам.
– Сонъ даа бир кере мусафирни баштан-аякъ бакъып чыкъып:

– Мен анъладым…
Сиз мында бир вакъытлары яшадынъыз…
Мында, бесе-белли, экскурсиягъа кельдинъиз…

Тек шимди Муса кельмешек не ичюн фысылдап лаф эткенини анълады – онынъ янагъындаки берч лакъырды вакътында дудакъларыны тарта эди.

Кельмешекнинъ сёзлери Мусаны гъадапландырды, амма о озюни тутып, ялынъыз истизанен:

– Насыл экскурсия?
Мында бакъмагъа шей ёкъ – не юзюм багъы, не инджир бар, не де чечеклер…

Эркек Мусанынъ опькесини эшитмегенинден этти ве бу корюшювден эеджанланувларына къайтты.

– Мен сизге къаршы тюфегимни тиклегенде, козьлевинден сиз теджавузджы олмагъанынъызны корьдим.
Акълыма: татар эв алмагъа истей, деп кельди…
Сюргюнлилерге эв сатмакъны бизге кесен-кес ясакъ эттилер…

Билесизми, Америкада эр бир граждан озь омюри ве малыны къолунда силянен къорчаламагъа акъкъы бар – бу оларнынъ Анаясасында язылгъан…

Санки тек шимди Мусанынъ опькесини эшиткени киби, лафны бурды:

– Багъ, инджир…
Биз мында кельгенде эр шей бербат эди, сувсызлыкътанмы, бакъымсыз къалгъанынданмы…
Аслыда, бизге инджир неге керек?
Биз Красноярсктанмыз…
Омрюмизде о насыл оськенини корьмедик…
Мен кой экими олып чалышкъан калхозымыз, тамам Антон Павлович Чехов киби, – ха! – ха! – къара богъдай осьтюрип, шан къазанды.

Онынъ монологыны динълерек, Муса бу адам чокътан бир кимсенен лаф этмегенини сезди.
Лафлар коксюнде санки тыкъылып турып, шимди акъып кетти.
Красноярсклы апансыздан бир шейлер эслеген киби, тербиели олгъаныны косьтермеге истеди:

– Багъышланъыз, мен сизни эвге давет этер эдим, лякин апайым хаста, ерли икълимге ич де алышып оламай…
Инанмазсынъыз, биз мында кельгенде санки къабристангъа кирдик – орталыкъ къой, ат кемиклери толу эди – аранда да кемиклер, къошта да…
Худжур шей.
Не ичюн сиз Орта Асиягъа кеткенде озюнъизнен айванларынъызны алып кетмединъиз де, мында сувсыз, ашсыз олюмге быракъып кеттинъиз…

«Муневер инсансыз, амма ойле суаллер бересиз», – демек истеди Муса, амма къальбинде нахош дуйгъуларны бастырып, индемеди.

«Аркаша!», деп багъыргъан хаста апайынынъ янына къайтмагъа истемеген эким Мусанынъ юзю денъишкенини абайламады биле:

– Мында эв къыдырып кельген татаргъа да мен ойле суаль бердим.

О исе, кинаели джевапланды, бизни озюмизни мал киби тувар вагонларына юклеп де, бизге мал неге керек эди, деп айтты…
Мен сизге айтайым, ильк йыллары биз мында ваде этильген дженнетке дегиль де, акъикъий джеэннемге тюшкен киби олдыкъ.
Бизге айырылгъан эвлер яры йыкъыкъ, къырыкъ пенджерелерде ель ойнай, не сув бар, не ярыкъ…

Уролог Аркаша гонълюнде толушкъанларны айтып битирмегендже, Муса эвни тыштан олса да, бакъмагъа ашыкъты, эр шей денъишкен эди, тёпесинден темельгедже гъайрыдан ясалгъан, арандан бурнуна кубре къокъусы урды.
Хош хатырлавларны къозгъамакъчюн умумен ич бир шей къалмагъан.
Мамут адлы еди несиль яшагъан инсанларнынъ эви сарсылмаз киби эди де.

– Гъалиба, сиз мерагъынъызны ятыштырдынъыз, – деди Аркаша.
– Биз, красноярсклылар, ачыкъ къальпли инсанлармыз, таныш олмагъан инсангъа биле гонълюмизни ачамыз.
Кибирли москвалылар бизге «бошбогъазлар», деп айталар…

Эвине, апайы янына къайтмагъа вакъыт кельгенини дуйдурып, Мусадан:

– Бельки сизге хатыра оларакъ насылдыр сувенир багъышлайым? – деди ве арангъа атылып кирип, ичинде муреккеп орьнекли, бакъыр дёгмелернен яраштырылгъан ат югенини алып чыкъты, оны корьген Мусанынъ юреги сыкъылды – бу югенни Вефанынъ башына кийдирип, къойларны яйлагъа айдай тургъан…

– Сагъ олунъ! – титреген давушнен айтты Муса.
Бираз сускъан сонъ:
– Мумкюн олса, эв кошесинде тизильген кираметни алайым.
О сизге керек дегильми?

– Алынъ, алынъ…
Сизден даа гонь джылтлы китап къалды, ичинде иероглифлер.
О кене ахыргъа кирип, китапнен къайтты, Муса бабасы оны аетлер огреткен Къуран-и Керимни таныды.

Мусагъа китапны тантананен узатаракъ, кельмешек анълата берди:

– Онынъ кенарлары кенъ, язычюн келише…
Онъа рецептлер язмагъа истедим, амма сонъ фикримни денъиштирдим…
Мындаки сув чокъсуна келишмей, гъалиба – бири бюйрек санчысынен чапып келе, дигерининъ сийдик пускасы таш толу…
Амма китап сизни беклейджегини къальбим сезди, бесебелли…

Муса япракълары серс авадан япышкъан Къуранны саифеледи.
Козю «Аль-Фуркъан» суресине тюшти.
О, бабасы окъумакътан эвель япкъаны киби, мукъаддес китапны дудакъларына, сонъ манълайына тийдирди.

Кеткенде о:

– Аркаша, сен кимнен о къадар девамлы лаф эттинъ..?

– Иште, бир хассас адамнен…
Къайтарып оламайджакъ яшайышына асрет…

VII

Олар алевни узакътан корьгенде, онынъ шытыртысы ве увултысыны эшиткенде…
О, эляк оладжагъында эмин олгъан сонъ, насыл фигъан къопарырлар…
Муса «Аль-Фуркъан» суресинде окъугъанларындан.

Гонъюлли кельмешек Аркаша джумертлик косьтерип, багъышлагъан ве Беш-Терекке кетирильген кираметни сайлап отургъанда, Мусанынъ акълына балалыкътаки бир вакъиа тюшти.
Ильк сабий тиши тюшкенде бабасы оны дам тёпесине котерип атып:
«Мына санъа кемик тиш, бер манъа алтын тиш».

О, бу тиш, бельки, аля даа насылдыр арагъа сыкъылып къалып, сют къардашы ватангъа къайткъаныны беклейдир, деп къолунен кираметни сыйпады.

Мусанынъ хатырлавларыны ёлдан эшитильген мотоцикл гурюльтиси больди.

Тёпеден о, Мусанынъ эвинден отуз метр авлакъта, даа якъында къоюлгъан отьмек тюкянчыгъы янында Сапрыкин токътагъаныны корьди.

Муса эр сефер, онъа бу раатсызланув къайдан кельгенини озюне анълатып оламагъаны киби, шимди де, такъипчиси Сапрыкинни корьгенде, не ичюн эеджанланмагъа башлагъанына шашты.

Лейтенант йигитлигини корьсетмеге тырышып, мотоциклдан «акъайджа»сына атылып тюшкенде, ачыкъ къапудан сайгъылы мусафирни корьген тюкянджы Антонина Турчинова къаршысына чыкъты.

– Сонъ, алыш-вериш яхшы кетеми, Тонечка?
– Сапрыкин тюкянчыкънынъ босагъасындан атлагъанда, фуражкасыны чыкъараракъ, мот «кирпи» шеклинде къыркъылгъан башыны нумайыш этти.
— Бу чилле не заман битеджек экен?

Антонина диварда асылгъан кузьгюге бир козьнен бакъып, башындаки беяз къалпачыкъны тюзетти.

– Ярамай дегиль, Сергей Васильевич…
Отьмекни эки кере кетирелер…
Чавдар отьмегини бир кереден он-он беш буханка алалар.

– Шубесиз – домуз беслемекчюн…
Сапрыкин аягъынен гъыйкъылдавукъ отургъычны озюне чекти ве отурды:
– Татарлар исе самогонгъа…

– Ёкъ, татарлар озьлери пиширелер: «отьмек» ве «къатлама», – гъалиба ойле эди ады.

Къырмызы янакълы мазаллы тюкянджы къадыннен даа не лаф этеджегини бильмейип, Сапрыкин къайгъынен ах чекти:

– Бездирдилер мени татарлар…
Шикяет этелер, эр ерге язалар – Москва оларгъа эр кеснен айны акълар берген эмиш – сеннен, меннен…
Иште, шу СССР Анаясасыны мен милис мектебинде эзберлеген эдим…
Къыркъ дёртюнджи маддеси шимди киби акълымда, СССР гражданлары мескенге, эмекке, тасильге ве иляхре раатланувгъа мусавий акъларгъа малик…
Онынъ окъумышлыгъы тюкянджыда насыл теэссурат къалдыргъаныны бильмек ичюн лейтенант Антонинаны баштан аягъынадже сюзип чыкъты.

– Ойле амма…
Виляетте якъында эмир чыкъты – оларны кери, сюргюнлик ерлерине къайтармакъ ичюн бутюн чарелерни корьмек, атта ракъамларны биле сеслендирдилер – шимди Къырымда озь кучюнен къайткъанларнынъ сайысы къарарнен еди юз адам…
Мындан, дегиль татар маишети ве адетлери, оларнынъ саткъын рухундан биле из къалмасын, деп авале этильди…

– Манъа десенъ, татарлар тынч, достанелер, – джурьатсызлыкънен айтты Антонина.
– Къайтсалар биле…
Койлерде бош эвлер чокъ, амма оларны татарларгъа сатмагъа истемейлер…
Олардан къоркъмагъа, мен беллесем, аджет ёкъ.
Биз, рус ве украинлер, олардан дефаларджа зиядемиз.
Тюрклешмек хавфында дегильмиз…

Сапрыкин джевап ерине башыны саллады ве къолларынен сылакъ сачларыны сыйпады.

– Сен, Тонечка, кениш мыкъяста, девлет сиясетинде зайыфсынъ…
Къалабалыкъ башлайджагъындан хаберинъ ёкъ…
Олар озь эвлерини талап этмеге истерлер.
Бизге меркезде малюмат бергенлерине коре, «узун пычакълар геджеси»ни япмакъ ниетинделер…
Мына сенинъ ана-бабанъ, Тоня, кочебелер киби мескен алдылар, менимкилери де…
Ерлештик, абаданлаштырдыкъ, не къадар кучь ве парамыз бунъа кетти.
Бала асрадыкъ, торун…

Догърусыны айткъанда, бу ясакъта айры адамлар пара къазаналар.
Биз гедже-куньдюз чалыша, къан-теримизнен татарларны Къырымдан къувамыз.
Оларнынъ эвлери сонъ керекли адамларгъа сатыла.
Бизге исе, «корюнген джебенинъ эмекдарларына», бу алыш-вериштен тек пычталар тюше…

Антонина, койде энди ошек даркъалгъанына коре, насылдыр мемур къадын Колос акъкъында лаф кеткенини анълады, лякин индемеди.

Сапрыкин исе энди эр шейни ачыкътан-ачыкъ айткъанына языкъсынып, субет мевзусыны денъиштирди:

– Сёз келими, Антонина, акъайынъ къайда?

Келип токътагъан машинанынъ дырылдысындан тюкянчыкъ бутюнлей сарсылды.

– Мына о!
Борюни анъгъандже!
– Антонина къапугъа ашыкъты.

Келип токътагъан отьмек машинасыны къаршылап, Сапрыкин де чыкъты.

– А, Володя Субботин, – деди о окюнчнен, машинадан секирип тюшкен сарышын, кенъ омузлы айдавджыгъа бакъып.
– О сенинъ акъайынъ олгъаныны бильмей эдим…

– Экинджиси, – гъуруруны гизлемейип айтты Антонина.
– О бириси шишкендже иче тургъан…
Володя исе тырач, даима айныкъ, эвде отурмагъа севе…

Лейтенанткъа агъыр-сабырнен баш къакъып, Субботин машинадан отьмекнен даблаларны тюшюрмеге башлады ве къадынына:

– Рефакъат варакъаларны тешкер эм аякъларым тюбюнде къарышма…

Сапрыкин, аркъасыны чевирип, къасеветнен чевре-четке, сонъ саатына бакъты.

Бойна тарафындан тар ёлчыкънен кеткен аякъмашнаджыларны абайлап, сомурданды:

– Низам ёкъ!
– О ГАИ нокътасы таба оларны къаршыламагъа барды.

Антонина, акъайына отьмекни тюшюрмеге ярдым этерек, аякъмашнаджыларнынъ бетлерине дикъкъатлыджа бакъты.
Койнинъ сокъакъларындан къач керелер мешъаллернен юрюш япып, татарларны къоркъузгъан олар дегильми экен?
Сапрыкиннинъ элини-къолуны ойнаткъанына коре, лейтенант озь дружинниклерининъ энъ фааль союна – Монголгъа насылдыр косьтергичлер бергенини анълады.

Озюни Къырымнынъ ватанпервери, деп косьтерген Монгол озь такъымына Владимирни де джельп этмеге тырышты.
Монгол макътангъанына коре, онда тек милисте дегиль, районцаки итибарлы инсанларнен алякъасы бар экен.
О, авдетлининъ эви сатылып, тюшкен паранен болюшмеге ваде берсе де, Антонина акъайыны бу адымдан вазгечтирди.

«Инсанларнынъ олмаса, Алланынъ хышымы олур», – сонъки делиль киби кетире эди Антонина къомшулары Мезенчукнынъ насиатыны.

Аякъмашнаджылар ве Сапрыкин тезден айырылыштылар.
Монгол ГАИ бинасында эвельден сакълангъан мешъаллерден бирини озю якъып, сыраны етекледи, он-он беш яш невбетнен, башы тёпесинде тютеген мешъаллерни тутып, къарыкъ, санки богъазыны темизлеген киби сеслернен къычырып, ёл бою адымладылар:
«Татарлар – Къырымдан деф олунъ!»,
«Саткъынларгъа мында ер ёкъ!».

– Тюкянчыкъта ол!
Эмир берди Антонина акъайына ве Мусанынъ эвине чапты.
Оны дам тёпесинде корип, къычырды:

– Миша, арабакъыпуны килитле!

Нумайышчылар тютюн ичинде бонъайып, энди онынъ эвине якъынлашкъан эди.
Муса ашагъы секирип тюшти ве, арабакъапугъа адымлап, Антонинанынъ айткъанларына джевап бергени киби:

– Не килитлейджек экеним?
Мен озь эвимдем.
Амма балалар абдырайджагъыны козь огюне алып, эм де къоркъузувларны эшитип, къоранта кене сыкълетке къаладжагъыны хатырлап, арабакъапуны мандаллады.
Эм де шу арада эшитти:

– Эй, татар, озюнъкилерни ал да, къайдан кельген олсанъ, анда кет!
Айкъырмалар арабакъапу къанатларына дарбе иле озгъарылды.

Отю патлагъан Зекие азбаргъа чапып чыкъты ве Муса мандалны арткъа чеккенини корип, къолларыны ялварув шеклинде коксюне басты:

– Чыкъма!
Балаларны аджы!

Амма Муса оны энди эшитмей эди.
О, арабакъапуны артынадже ачып, къатийликнен ёлгъа чыкъты.

Спорт урбасында, башына къаверенки фесчик кийген Монгол Мусаны корип, шашмалады, арткъа чекильди ве онынъ юзю огюнде мешъальни ойнатып, озь такъымына ишмар этти.
Олар топнен къычырдылар:

– Эй, татар, халкъ сесини эшиттинъми?!
Амма Монгол башкъа бир шей айтмагъа етиштирмеден, Муса онынъ къолундан мешъальни чекип алып, ёлнынъ ортасына атты.

– Котер!
Эгер сен мында саип олсанъ – якъ мени!
Биз мындан бир якъкъа кетмейджекмиз!
Сен, сойлугъынъны унуткъан къоркъакъ олмасанъ, туташтыр мени…
Мен мына бу мешъаль киби янып кетейим, сиз исе кийик атешке табынгъан путперестлер киби атеш этрафында ойнарсыз!

Бойле къаршылыкъны беклемеген Монгол шашкъынлыкънен фысылдап сёнеяткъан мешъальге бакъты.

– Биль, татар, бу сонъки тенби…
Эгер акъылынъны топламасанъ, хатырынъда турсын – биз апайынъ итбурун джыйгъан ерлерни билемиз.
Эм балаларынъ кузьде мектепке бараджакъ ёлны да билемиз…
Анъладынъмы?
Къарыкъ сеснен мыдырдады Монгол ве эмир ишмарнен озюнкилерини аякъмашналар къалдырылгъан ГАИ нокътасына алып кетти.

– Сен – къоркъакъсынъ, – нефретнен къычырды онынъ артындан Муса ве агълагъан Юнусны омузындан къучакълап, арабакъапуны бар кучюнен урып, къапатты…

VIII

«Бу мукъаддес топракъны унутманъыз.
Бу топракъ, абиде киби, эбедий абиде киби бизим ишкир, магърур халкъымызнынъ адыны ташысын…».
(«Бабанынъ васиети»нден).

Чагъырылмагъан мусафирлернинъ къоркъузувларындан агъыр тюшюнджелер ойле де ятышмады, атта къаранлыкъ тюшкен ве ачыкъ пенджерелерге салкъын кирген сонъ биле телюке санки авада асылы турды.
Эвдекилер яры геджегедже юкъламадылар – балалар ятакъханеде, акъайы янында яткъан ве тосат-тосат кокюс кечирген Зекие – кимсе.

Муса сёзнен, яхут озюни алып бармасынен эеджаныны бильдирмесе де, Зекие акъайы бойле вакъытларда оны ве балаларны насыл къайгъыргъаныны, тесирленгенини косьтермемек ичюн серт, атта сытыкъ чырай, я, аксине, вазиетни ятыштырмакъ макъсадынен шакъалашкъаныны биле эди.

Балалардан бири къапуны тырмалады, бесе-белли ана-бабасынынъ юкълагъаны-юкъламагъаныны бильмеге истеди…

Бу Юнус эди, онынъ юкъусызлыкътан къызаргъан козьлери къабаатлы-къабаатлы бакъа эдилер.

– Баба, олар къайтырмы? – фысылдады о.

– Къоркъакълар къайтмайлар.
– Муса огълуны къолуна алды ве балаларнынъ одасына кирип, явашчыкътан:
– Сени энди котермеге де чаре ёкъ…
Акъай олдынъ… олмайджакъ шейлер ичюн къасевет чекесинъ.
Юнусны яткъызгъан сонъ, Диляра ве Сабрие къыбырдамайып ятсалар да, юкъламагъанларыны билип, къошты:
– Сен киби олгъанда, Юнус, мен баягъы енгиль, дран тахтасы дайын арыкъ эдим, чюнки бутюн кунь къойлар артындан чапып юре тургъаным…

Кимерде агъыр таш алып, сюрюни излеген къашкъыргъа атмакъ керек ола эди…
Майыста исе, бизни эпимизни – къартбабанъны, битанъны, алаларынъ ве эмджелеринъни Къырымдан сюргюн эттилер, бу олмагъан олса, мен дёртюнджи сыныфны битирип, бешинджи сыныфкъа кечкенимден гъурурланыр эдим…
О заман сонъки эдебият дерслеринден биринде огренгенимиз икяени мен омюрлик хатырамда къалдырдым.
«Данко акъкъында эфсане» – мени эеджанландыргъан эсернинъ серлевасы ойле эди, але даа оны хатырлайым…
Бир халкъ душмандан къачып, орман ичине чекиле, чевре-чети исе батакъ.
Муса бираз токъталды, чюнки къызлар динъленип, башларыны котергенини эшитти.
– Адамлар сазлыкъта баталар, къоркъкъанларындан шашмалайлар, сасыкътан бонъаялар, окюр-окюр агълайлар, базылары исе акъылдан таялар…
Бу адамлардан бири – онынъ ады Данко, къалгъанларны ярыкъкъа чыкъараджагъында къандырмагъа тырыша.
Къуртуладжагъына умютини джойгъан адамлар исе онъа ишанмай, яланджы, деп айталар…
Мына шу вакъытта Данко коксюни ярып, юрегини чыкъара, юреги атеш киби орталыкъны ярыкълата ве бу мешъаль адамлар ормандан чыкъмагъандже, къуртулышкъа ёл тапмагъандже яна…

– Аджайип! – къыскъа сукюнеттен сонъ деди Юнус.
– Я Данкогъа не олды?
Орман ичинде олюси къалдымы?

– Озюнъ тюшюн, – бираз къалтырагъан давушнен айтты Муса.
– Эгер башкъаларына ёлны ярыкъолатмакъ ичюн омрюни аямагъан инсан мектеп дерслигине тюшсе, онынъ акъкъында оджалар айтса, биз исе, къыркъ талебе, бизден эвель де бинълернен дёртюнджи сыныф талебелери онынъ тарихыны эзберлесек, олерми о?
Эльбет де, ёкъ.
О бизим Кесикбашымыз киби - кесильген башыны къолтугъы тюбюнде тутып, адалет ичюн дженклешкенине биз ишанамыз да...

– Я сонъ? – сес чыкъарды Сабрие.

– Сонъ? – Муса Сабриенинъ тёшеги четине отурды ве, эвель де балаларнен лаф этткенде олгъаны киби, хатырлавларгъа далды:
– Бизни, сюргюнлилерни, чёллер кечип, Озьбекистангъа алып кеткенде, мен, бала акълымнен, иште, ачлыкъ ве хасталыкълардан ёлда олеяткъан койдешлериме Данконынъ къараманлыгъы акъкъында икяе эте эдим.
Эм оларны насылдыр худжур, адалетсиз хата юзь бергенинде къандырмагъа тырыша эдим.
Сталин биз акъкъымызда бильген олса, о, бизни сюргюн эткен инсанларны джезалар да, бизни Къырымгъа къайтарыр, деп тюшюне эдим...
Чюнки мектепте бизге о, адалетли, инсафлы, озю де яшлыгъында халкъ ичюн тюрьмелерде ве Сибирия сюргюнлигинде азап чеккени акъкъында икяе эте тургъанлар.
Оджапчемиз Сталиннинъ зулум иле курешкенини атта Данконынъ къараманлыгъынен тенъештирген эди...
Амма – языкълар олсун!
Мен, ондан яхшылыкъ беклегенлернинъ чокъусы киби, ильк бир-эки йыл девамында атта янъы ерде ерлешмеге биле истемей эдим.
Башым тёпесинде таван олмаса да, эп эмир бекледим: эр кесни ватангъа къайтараджакълар деп!
Генералиссимуснынъ алий эмридир...
Эм, билесинъизми, – кулип йиберди Муса, – трен ичинде бу икяени кимге айтсам, манъа Муса Данков, деген лагъап койдылар.

Бабанынъ кульмеси ятакъ одасында олгъан кергинликни ятыштырды.
Сонъки сёзлерни айтмагъа даа етиштирмесе де, Юнуснынъ юкъу нефесини эшитти…

Муса исе, тёшегине къайтып яткъан сонъ биле, юкълап оламады: козю огюнде Монголнынъ къолундан урып аттыргъан мешъальнинъ шытырдынен янгъаны джанлана эди.
Юкъумсырагъан анъында бу левхагъа анъынынъ теренлигинден атылып чыкъкъан къадын къошула: Чырчыкъ озени бою атеш ичинде чапкъаны, йыкъылгъаны, устюнде эгилип окюр-окюр агълагъан къарт, яры-ярыгъа куйген джесеттен бираз четте исе башыны къолларынен къапаткъан ярыдмджысы Мумтаз шимди киби тура эди.

«Озь омрюнъни эвдеки тазыйыкъкъа къаршы я да намусынъа токъунгъанларындан себеп бересинъми, я да наразылыкъ мешъальге айлангъанынынъ себеби – этрафтакилер тюшюнмеге башласынлар депми, сербестликсиз яшамакънынъ башкъа чареси ёкъ, депми, эмиетли дегиль!».

Къара фикирлерни къувмакъ ичюн Муса «Аль-Анам» суресини окъумагъа башлады…

IX

«… Бойлеликнен биз эр бир койде баш гуняхкярларны яраттыкъ, олар анда фитне даркъатсынлар деп.
Амма олар шу фитнелерни тек озюне къаршы даркъаткъаныны дуймайлар…».
Къуран-и Керим, Муса окъугъан «Аль-Анам» суреси.

Муса явашчыкътан тёшектен турды ве Зекие, Монголнынъ дружинниклери кене кельгени киби олса, пенджере тюбюнде якъып къалдыргъан керосин лампатны сёндюрди.
Тёшек гъыйчылдагъанындан Зекие тюшюнде агъыр кокюс кечирди ве башкъа тарафына чеврилип ятты.
Джамдан кечмеге башлагъан танъ ярыгъында Муса онынъ юзюнде, я мутхиш тюштен асыл олгъан я да куньдюз олып кечкен вакъиаларнынъ адджысындан акъып, даа къурумагъан козьяшларны корьди.

Эвленгенлерининъ ильк йылы Муса Зекиенинъ эр шейни къальптен кечиргенини сезди – олсун айтылгъан къаба лафтан, олсун акъайынынъ мувафакъиетсиз арекетлеринден азап чеке тургъан.
Оны сыкъ-сыкъ янъгъызлыкъта агълап отургъаныны корип, Муса апайынынъ бу арткъач тесирленгени акъкъында бабасынен болюшти.
Ягъя агъа исе насиат берди:

– Сени къайгъырып, тюшюнип агълагъан къадынны сакъла.
Ярадан сени онынъ козьяшы ичюн къорчалай…

Муса, бабасынынъ бу сёзлерини хатырлар экен, къомшунынъ копеги хырылдагъаныны динълеп, азбаргъа чыкъты, доланып, къуюнынъ чевресини айланды ве ахыр-сонъу къакъра астында отурды.

Уфукънынъ ашагъы ёлагъы энди агъарып, яваш-яваш алланмагъа башлады ве къою къаранлыкътан эп юкъары котерильмекте олып, янъы кунь кене гъает сыджакъ оладжагъыны белли этти.

Уфукътаки ярыкънен кольге ярышлашкъанына бакъаракъ, Муса акълына Ниязини тюшюрди.
Пармакъларыны букип, куньлерни саймагъа башлады.
Кременчуг лагерининъ даа бир мабюси бугунь дегиль, ярын, джума намазы куню азатлыкъкъа чыкъаджакъ, эбет, лагерь ёлбашчылары бирде-бир шейге илишип, эки йыллыкъ муддетке бир-эки ай даа къошмасалар.

Мусанынъ мийиндеки раатсыз фикирлер эп тынчланмакъ себеби тапмагъа тырышып, кечмиштеки хош вакъиаларны къыдырды.
Апансыздан озь ярдымджысы – мираб ве деве бакъыджысы Мумтазны хатырлады, о бой-постунен, кенъ ченъгели, юзюнде даима олгъан тебессюминен Ниязиге ошай эди.

Чырчыкънынъ ялысында отурып ве онынъ тюбюнде къаверенки, буланчыкъ сув ири ташларны чевиргенини бакъып, олар адлар манасы акъкъында субетлеше эдилер – яхшы ки, сюргюнлилернинъ ве ерли халкъ векиллерининъ адлары теляффузы эм де изааты айны.

Мумтаз не акъта сёз юрютсе, яваш-яваш фикирлери Бухарагъа айланып кете тургъан.
Эм де буны айтаракъ, мытлакъ тили тюбюне бир чимтим насвай ташлай тургъан, бундан онынъ сеси карнайнынъ сесине ошап къала эди.

– Къомшумыз аякъкъапчы Къуркъмас Меджитов бар эди…
Тетиклигини джойып, бир кере муштерисине:
«Биз Туркестанда беяз чарнынъ астында яшагъанымызда шимди, Сталин заманындаки киби, вахшийликлерни корьмеген эдик…», – деп къыстыргъан, эртеси куню о гъайып олды.
Начар, чырайлары ап-акъ бир инсан эди – верем хастасы, амма чокъусындан къавий экен – Сибирьяда он беш йыл ятып чыкъты – бакъсакъ, кене озь аякъкъапчылыкъ ишине къайтты…
Бельки, онъа Къуркъмас – къоркъмагъан, джесюр – адыны бергенлери ичюн сагъ къалды…
Инсаннынъ ады такъдирине тесир эткенине ишанасынъмы, Муса?
Мен ишанам…
Сенинъ адынъ да, Муса (с.а) пейгъамберден кельме – бир-де-бир макъсаткъа илле уймалы…

Муса индемейджек олды, амма онынъ даима йылмайып юрген ашнасы оны макъуллегенини корип, айтты:

– Пейгъамбернинъ адыны озюмнен багъламам, чюнки бу имансызлыкътыр…
Амма базыда меним козюм огюнде биз, сюргюнлилер, бир куню эпимиз вагонларгъа толушып, ватангъа къайткъанымыз тасвирлене…

– Иншалла! – къолтутты онъа Мумтаз, агъзындан насвайны шыбыртып.
– Мен мытлакъа сени озгъармагъа чыкъарым, эм шейлеринъни де тренге юклемеге ярдым этерим.

Къайтты, амма хаялындаки киби дегиль, апайы ве учь баласынен, сюргюнлик ерлерине гъайрыдан сюргюн этип, къайтарылгъанлардан вазиетни эшитмекче бильсе де, эписи бир къайтты - Къырымдаки яшайыш асыл халкъ ичюн атта Озьбекистаннынъ ильк йыллары олгъан эсирликтен бетер эди

– башынъ тёпесинде къанунлы дам ёкъ, энъ агъыр иш биле бермейлер.
Эр ерде: «Татарларны ишке алмаймыз!», деген ред джевабы, бу да аз олгъаны киби, къоркъузувлар, мемурларнынъ къылынувлары, джёремелер, тюрьме…

Ниязи апстен къайтса, Муса да, о але даа джеэннем джезасыны чеккен киби, ватанда чекишкенини корип, ич бир шей яхшылыкъ тарафкъа бурулмагъаныны, шейтан копчегине бир тюшип, эп айлангъаныны, санки пармакъларына копчек кегейине къысылып, чыкъармакънынъ чареси олмагъыныны анълар…

Авдет ёлуна тюшкен кунюнден Муса эр кунь, бабасы оларгъа эр адымда таянч олгъанына сабийлик чагъындан алышкъан балаларынынъ козьлерине бакъкъанда, анда суаль корьгенде озюни къолайсыз дуя эди.

Амма насыл агъыр олмасын, Муса Мумтаздан бир кере эшиткен сёзлерни эп текрарлай тургъан:
«Ватан харабедесе, сен омюр бою къайгъы ичиндесинъ….».

Эбет, Муса догъулгъан Къырым – харабеде.
Бунда о авдетининъ ильк куньлеринден, Кременчуг колониясына алып кеткенлеринде ярымаданынъ аман-аман бутюнлей кечип, башкъа тарафыны исе догъмуш эвине, Узунджыгъа барып, озь козюнен корьди.

Къырымгъа акимиет чагъырувынен кельгенлер ичюн Къырым, эбет, озь ешиллиги, денъиз авасы, токълукъ, чечекленмесинен хош корюне.
Мында эки – асыл халкънынъ ве кельмешеклернинъ бакъышы чатышты…

Насыл агъыр олса да – къайтмакъ ве, сенинъ бильгинъ, энъ муреккеп машиналарны – озьбек къасабасы Баяутта менимсельген экскаватор, трактор, памукъ джыйгъан машина тамирлемеге алышкъанлыкъларынъ мында кимсеге керекмегени себебинден, энъ агъыр ве эйилик кетирмеген ишке янашмакъ керек эди.

Фырсат тюшсе, Мусаны азбарларда къуюлар темизлемек, атхане, къошларда чалышмакъ киби ишлерге джельп эте эдилер.

Эм гъурурыны бастырмакъ ичюн дегиль де, вазиет огюнде мазлумлыкъ косьтерип, о, генчлик заманында Узунджыдаки къомшусы юнан Ангелис бабасына къара иштен къачкъанлар акъкъында фикир болюшип айткъанларыны хатырлай тургъан: олар, юнанлар, къараманлары Гераклнынъ джесаретликлери сырасына кубре ичинде баткъан атханелернинъ темизлевини къошкъанлар…

Бу афта Муса сатыджы Тоня ве онынъ акъайы Володя Субботиннинъ азбарындаки лай баскъан къуюсына тюшип, эв сабысына лайны къат-къат алмакъны, чокъракъ козюни ачмакъны огретти ве лаф-лафтан онен достлашты.

Антонина Мусаны вишнели вареник, озю айткъаны киби, онынъ «шах ашыны» ашамагъа чагъырды ве фильджанларгъа от демлемесини тёкерек:

– Сиз, мусульманлар, ракъы ичмегенинъиз пек яхшы, – деди ве акъайына ифадели бакъты.
О, исе софрада ички олмагъанына языкъсынаракъ, тек агъыр кокюс кечирди:

– Амма дёрт апай алмакъ акълары бар…

– Бельки бир ерлерде аладырлар, амма мында акъыз-укъукъсыз яшагъан Мишаны ойле бир чекиштирелер ки, Зекиени ве балаларны бакъмакъ Алла озю ярдымджы олсун…
– Мусаны озгъаргъанда къолуна эки буханка отьмек къыстырды, Володя исе акъча алмакъны ред эткен къомшугъа, «эв кереклерине», деп бир канистра бензин тёкип берди.

X

«Эгер сен озюнъни инсан сайсанъ, этрафынъда сен киби инсанлар олгъаныны унутма…
Оларгъа бар ве агъыр дакъкъаларында ярдым къолунъны узат.
Биль ки, олар сени, адынъны ве къыйметли чизгинъни унутмазлар…».
(«Бабанынъ васиети», Амет Моллаев (Къырымлы Амет)).

Ниязи Меметов Муса эвининъ босагъасындан топаллап атлады:

– Ойле бир ашыкътым ки, ёлда ташны корьмегеним, – анълатты о, Мусаны багърына басып.
– Чёплюкчилер Беш-Терекнинъ сокъакъларына къулакъ асмайлар, эбет, бу ер Самаркъанд дегиль де, бутюн ерни туристлер ичюн ялап къоймакъ…

Къакъра астында ерлешип, санки юз йыл корюшмеген киби, бири-бирининъ юзюне бакъып къалдылар.
Акъикъатта Муса колониядан Ниязиден эвель бир ай огюне чыкъты.

– Ташларгъа сюрюне-сюрюне кельдим де, бу бизим частсыз вакътымыз йылларджа девам этеджек олса, халкъымыз Къырымгъа къайтып олмаз ве бизни, эм де даа эки-учь авдетлини туристлерге асыл халкънынъ тансыкъ нумюнелери киби, тамам Америка резервациясындаки индейцлерни косьтергенлери киби нумайыш этеджеклерини тюшюндим…

Ниязи саатларнен айтып, шакъа-къората фышкъыртып, эр кес, атта озю устюнден истиза къурмагъа азыр эди, озь кичкене боюны о, анасы оны яшлыкъта сипирткинен ургъаны себеп этип косьтере тургъан.

"Баланы сипирткинен урмагъа олмай, осьмез, деген хурафаткъа къулакъ асмады".

Ниязиге гонълюнде топлангъанларны чыкъармагъа бермек керек, сёз сырасы о, кимерде пек меракълы шейлер де айта.

– Биз туристлер ичюн тансыкъ экспонат олагъандан шубеленем, – деди Ниязининъ шакъасына къошулып Муса.
– Бизим халкъ о къадарлыкъ хатырасыны сакълагъандыр, акимиет эм де бизим чанакъяларларымыз не къадар бир ерлерини йыртса да, Къырымны Мубарекке денъиштирмез…

Ниязи даа бир шейлер айтмакъ ичюн къуругъан дудакъларыны ойнатты, Мусанынъ эр бир сёзю о, ичюн та Узунджыдаки берабер къатнагъан мектеп чагъындан шубесиз акъикъат эди.
О вакъытлардан берли Мусада сагълам рух ве къавий ирадеси олгъаныны дуяракъ, олар яшдаш олгъанына бакъмадан, Ниязи достуны озю ичюн ибрет сая ве эр иште онъа ошамагъа тырыша тургъан.

– Яхшысы, бизим ярдым джемиетимизни кимге теслим эткенинъни айт, – гъайретнен меракъланды Муса.

– Сейтумер Пинкагъа…
О, тек ярым йылдан чыкъаджакъ, – Ниязи Мусанынъ козьлери йылтырагъаныны абайлады, я Пинка бу вазифени беджерип оладжагъында шубелене, я да лагернинъ агъыр шараитини хатырлады.
Незаретчилернинъ сёгюнчлери, котеги, карцерге къапав – къырым авдетлилернинъ ирадесини букмек ичюн бойле «имтиязлар» къулланыла эди.

Чырчыкъта яшагъанда Муса ана-бабасы комюльген мезарлыкъкъа баргъан сайын Къырымгъа авдет ичюн биринджилер сырасында курешни башлагъан, ольмезден эвель исе къолдан къолгъа юрген ве авдетлилер ичюн дерслик, насиат олгъан белли «Бабанынъ васиети»ни къалдыргъан Амет Моллаевнинъ къабринде де дуа окъуй тургъан.

Кременчуггъа тюшкен ве авдетлилерден, энъ аздан, он адамнен танышкъан Муса фикирдешлерини топлады ве Амет Моллаев адына озьара ярдым джемиетини яратмагъа теклиф этти.
Бойле къурум ве бу инсан акъкъында хатыра тюрьмедеки къаза-беляларгъа, «пахан»лар ве «къануний хырсызлар» тарафындан кирсетильген къаиделерге къаршылыкъ косьтермеге ярдым эте эди.

– Мында бизчюн бир шейлер денъиштими? – бираз сускъан сонъ сорады Ниязи, аягъыны сыйпакълап.

– Бу ер ят-ябан толып къалгъан, – деди Муса омузларыны къысып.
– Къайсы муэссисеге сокъулмасанъ – нетиджеси айны…
Милислер ве тахкъикъатчылар бизимкилерге къаршы джинаий ишлерни бир къалыптан чыкъаргъан киби шыпырта берелер.
– Муса еринден турып, арткъа-огге адымламагъа башлады.
Онынъ юрюшини, къолларынынъ арекетлерини козеткен Ниязиге достунынъ ичини якъкъан чорланув алеви ана-мына афакъанлы нутукъ шеклинде фышкъырыр, деп корюнди.

– Биз къапалгъан вакъытта Беш-Теректен Джемиль Къуртсеитовны конвой незаретинен сюргюн эттилер – сен оны билесинъ, фурунджы – къадыны ве балалары иле, бизим экимимиз Эсмер Мазиновны, учь яш баласынен - бир баласыны къоркъудан къоянчыкъ тутты …
Фатиме Губанованы балаларынен конвой незарети астында… акъайы - Усеин, сен билесинъ, але даа Кременчугда, бизге таныш мадде боюнджа…
Оджа Рустем Къарабашнынъ эв дамыны экскаваторнен йыкъып ташладылар…
– Муса эр янъы адым сайын бетер чорланды:

– Ёкъ, достум, къанунсызларнынъ мераметлигине умют багъламакъ сыра кельмей!
Биз Москва, Киевге мураджаат этемиз, дигер инсанларнен мусавий акъларымыз олгъаныны исбатламагъа тырышамыз.
Нетиджеде, бизим мектюплеримиз, телеграммаларымыз мындакилер киби къанунсызларнынъ, энъ ашагъыдаки бугъум мемурларнынъ къолларына тюше, олар исе, шу мектюплерни кери къайтара, бутюн язгъанларымыз Сафроновгъа, сельсоветке, тахкъикъатчы Пономарёвгъа къайтып келе…
Шу себептен эр шей насылдыр шейтан дегирменинде айлангъан киби айлана.
Бизим къанун ве адалетке садедиль ишанчымыз биз, къырымлар эр меселени тынч чезмеге тырышкъанымыздан чыкъа…
Айтчы манъа сен, насылдыр акълы-фикри пишмеген бир осьмюр оларнынъ дамыны йыкъкъанда, я да умюдини узьген эсли къадын, Монголнынъ дружинниклери къарт бабасынынъ эллерини бурып, вокзалгъа алып кеткенлеринде…
Сен бир къаршылыкъ косьтерюв вакъианы хатырлап оласынъмы, бирев таш котерип шу сельсоветнинъ, я да милиснинъ пенджересини бир кере къырдымы?

Такъипчилеримиз бизим сабырымыздан файдаланалар…
Куреш усулларыны денъиштирмек керекмиз…
Бир шейлер япмалымыз… насылдыр аэнкли арекет – бизни къыйнагъанлар сескенсинлер …

Мусанынъ айткъанлары тыпкъы Ниязининъ фикирлерине уя эди, амма о да адалетсизликнен насыл курешмек керек олгъаныны бильмегенинден, тюшюнджели бир сеснен айтты:

– Биз даа насыл тактиканы сечейик, бильмейим, – онынъ сёзлерини табакъ устюнде чайник, чырлама ве татлынен кельген Диляранынъ пейда олмасы больди.

Селям берип, Диляра табакъны къакъра тюбюндеки маса устюне къойды ве Ниязи, кергинликни ятыштырмакъ ичюн, къызгъа сёз къатты:

– О! Сен Хыдырлез лялеси кибисинъ…
Тоюмнда не заман ойнайджакъмыз?

Къыяслама юрегине ятса да, Диляра пек утаныып козьлерини ашагъы эндирди ве токътап:

– Манъа, Ниязи агъа, паспорт бермедилер…
Эписи сыныфдашларыма мезунлар акъшамында туттырдылар, манъа исе мудире: Къырымда къанунсыз яшагъанларгъа паспорт берильмез, деп айтты.

Муса къызынынъ дудакълары джаны агъыргъанындан къалтырамагъа башлагъаныны абайлап, къолуны омузына къойды да, тынчландырып:

– Сабыр эт, къызым, эр шей яхшы олур, – деди ве лафны шакъагъа чевирип:
– Эбет, къайсы бир келин весикъасыз эвлене?
Киев огълан сонъ шубеленир…

Ниязи исе, мевзуны девамларакъ:

– Ляйыкъ бир киев тапылса, джамиде никях къыйдырмакъ мумкюн, бу ичюн паспортта мууръ керек олмаз, къартана-къартбабаларымыздаки киби…
Анджакъ бираз беклемек керек оладжакъ… джами ве медреселеримизден колхоз анбарлары ясадылар…

Рухтан тюшкен Диляраны къапугъа козьнен озгъаргъан акъайлар сусып къалдылар.
Муса айткъан лафларындан Ниязи, достунынъ сабыры тюкенгенини, о, озю ве семетдешлери ватангъа къайткъан ве чешит маниалар къурулгъан ашалавлар алкъасыны узьмек ичюн, умютсиз, мушкюль бир шей япмакъ азыр олгъаныны анълады.

Лякин, арабакъапугъа догърулгъанда, Муса акълына не алгъаныны, насыл арекетлерге азыр олгъаныны Ниязи сорамакътан сакъынды, достунынъ къальбини бетер ипратмакъ истемеди.

Араба къапудан чыкъкъанынен Муса юзьме-юзь Сапрыкинге расткельди, о, озь мотоциклы устюнде раат-раат, аягъыны дюменине узатып отура эди.

«Монгол тешкилятландыргъан мешъаллернен юрюш манъа насыл тесир эткенини корьмеге кельди, – деп тюшюнди Муса, – даа зияде баскъы япаджакъ ола…»

Бу сефер лейтенант эр вакъыттаки киби эвге сорамаздан кирмеди де, достлар ёлгъа чыкъаджакъларыны беклеп отурды.
Бесе-белли, апстен янъы чыкъкъан Ниязи къайда кеткенини незарет этип, онъа, шу джумледен, севген «чагъырылмагъан мусафир татардан бетер», деген рус айтымыны хатырламагъа истегендир.

Сапрыкин, бетинде ич бир адалесини ойнатмадан, Мусагъа кягъытны узатты:

– Санъа – хабернаме…
Алгъанынъ ичюн къол къой…

Мусанынъ ильки истеги, арабакъапуны лейтенантнынъ бурну огюнде къапатмакъ олса да, о озюни къолгъа алды.
Ниязи оны тынчландыраракъ, омузына къолуны къойды, эгилип, кягъыткъа козь атты, сонъ гъайрыдан дудакъларыны ойнатып окъуды, санки Мусагъа устюнде язылгъанларны анъламагъа ярдым этеджек олды.

«Симферополь район махкемеси Донское кой шурасынынъ реиси А. Сафроновнынъ мезкюр кой шурасынынъ территориясында, Комсомольская сокъагъы, 186 санлы эвде Муса Мамутов ве къоранта азалары къанунсыз яшагъанлары акъкъында аризасыны гъайрыдан бакъты.
Мамутов Муса ве онынъ къадыны Абдуллаева Зекиеге къаршы мемурий ве джинаий тедбирлер ишлетильгенине бакъмадан, къоранта Къырым виляетинде къанунсыз яшамакъны девам эте.

Юкъарыда айтылгъанына бинаэн, махкеме къарар чыкъарды: юкъарыда анъылгъан эвнинъ сакинлери 24 саат ичинде Къырым виляетининъ сынъырларыны терк этмелилер.
Махкеме къарары ерине кетирильмеген такъдирде, 136-эв къанун боюнджа ресмийлештирильмеген къуруджылыкъ сыфатта йыкътырыладжакъ…».

– Мераметлик теракъкъияты, – ачувыны зорнен тутып, дудакъларыны ясама тебессюмде созды Муса ве Ниязи онынъ вуджуды къалтырагъаныны дуйды.
– Сюргюнликке, къыркъ дёрт сенеси майысында киби, он беш дакъкъа дегиль, етмиш секиз сенесининъ июнинде бутюн бир сутка берильди.

– Инсанны неге къыйнайсыз?! – Ниязи къашларыны чатып, Сапрыкин тарафына адым атты.
– Безмединъизми?!

– Яваш, яваш! – котерди къолларыны ве арткъа чекильди лейтенант, амма не Муса, не де Ниязи теджавуз косьтермегенини корип, кене давушына эмир аэнки берип, сёйлемеге девам этти:

– Санъа да, гражданин Меметов, бираз тюшюнмек ве кене лагерьге тюшмемек ичюн Къырымда озь дурумынъны къанун боюнджа ресмийлештирмек керек… – бираз йымшакъча сеснен Мусагъа хитап этерек, – имза къой, Миша, хабернамени алгъанынъны тасдыкъла,
Сонъ къошты: Асла да сен озь ач балаларынъны аджымайсынъмы?
Татарлар озь балаларыны пек севе, деп нафиле айта экенлер…
Бельки, Ташкент – «отьмек шеэрине» – къайтсанъыз олмазмы…
Бакъ, янъы муддетни къазанмакъ бир шей дегиль…
Кременчуг лагери… о резна киби созула, эр кесни сыгъдырыр.

Ниязиге Мусанынъ козьлери атеш пускюрген киби корюнди:

– Озь махкеменъе айт – мени енгилликнен алмазсынъыз!

– Сен эминсинъми? – ырджайды Сапрыкин, мотоциклда уйгъунджа ерлешерек.

– Эбет, эминим!
Насыл олса да – сагъмы, олюми, мен Къырымда къаладжам.
– Апансыздан, сагълыкълашаракъ, Ниязини къучакълап, Муса эвининъ арабакъапусына чевирилип кетеджек олды, амма Ниязи оны къолундан тутты:

– Олар садедже къоркъузмакъ истейлер…
Олюм акъкъында айтма сакъын…
Бизим чекиштириджилеримизге къуванмакъ ичюн себеп берме… мен, эбет, анълайым, айткъанынъ керчектен дегиль…

Муса тынчланып, башыны эгди:

– Эбет, эбет, керчектен дегиль, – зорнен йылмайып айтты о, ве къошты:
– Бу ойле бир ал ки, олюм де, аят да айры бир эмиетке малик ола…

Достунен сагълыкълашув агъыр кельмесин деп, Ниязи кетеяткъан лейтенантнынъ артындан ташлады:

– Эки козюнънинъ бирини чапчып алыр...

XI

«Догъру ёлда къавий ол, сеннен берабер ант эткенлерге авале этильген киби».
(Къуран-и Керим, бу куннинъ танъында Муса окъугъан «Худ» суреси).

Лейтенант Сапрыкин Беш-Терекке хызмет борджунен кельген сайын, Антониnанынъ отьмек тюкянчыгъына кирмек адет этти.

«Отьмек ве тёкме ягъ» язысы олгъан агъач биначыкъ Мезенчукнинъ эви кошесине япышытырылгъан эди.
Афросиянынъ артынадже ачыкъ пенджересинден тышкъа онынъ макъамнен дуа окъугъан фысылдавукъ сеси эшитильди.

– Имансызларнынъ шурасына бармагъан ве гуняхкярларнен турмагъан эм бозукъларнынъ топлашувында отурмагъан инсан бахтлыдыр…

Амин…

Сапрыкин мотоциклдан тюшмейип, къолуны узатты ве пенджере къанатларыны къапатты, онынъ фикриндже, отьмек тюкянынынъ муштерилери «бу къартийнинъ сачмаларыны» эшитмесе де олур эди.

Къапу артындан мотор сеси эшитильгенинен Антонина кузьгюге чапып барып, дудакъларына боя сильмеге башлады.

Антониналынъ сыкъ-сыкъ кельген мусафирге аджети бар эди. Табиий къадын джильвесини ишлетип, ревизорлар онынъ бухгалтериясында дебетнен кредит бири-бирине уймагъан киби олса, Сапрыкинни къорчалайыджы еринде корьди.
Сатыджы ве онынъ акъайы, отьмек ташыгъан Сергей, намуслы чалышсалар да, кассада эр шей ола биле, деп тюшюне эди къадын.

Лейтенант онен лаф эткенде – керек олса да, керек олмаса да – озь алякъаларынен макътана ве райиджракомдан Клавдия Ивановна Колос, прокурор Зубарев, тахкъикъатчы Пономарёвнынъ адларыны сыкъ-сыкъ анъа тургъан, озь милис ёлбашчысы Денисов иле исе о пек якъын, атта брудершафткъа иче ве шенъ компанияда авджылыкъкъа бара, анда исе хызмет копеги Зевснен берабер айдагъан егерь вазифесини эда эте эм сыгъынларнен кийик домузларны атыладжакъ тарафкъа айдай экен…

Антонина, эбет, бу макътанувлар къабартма олгъаныны дуя эди, лякин эписи бир мусафирни кулерюзьнен къаршылай тургъан:

– Хайырлы куньлер, Сергей Васильевич!

– Чокъ хайырлы дегиль.., – мыдырданды Сапрыкин фуражкасыны чыкъарып ве сатыджынынъ бурну огюнде оны саллап.
– Сенде, джаным, ичмеге сувукъ бир шей бармы?

Антонина буздолапкъа ашыкъты.

– «Ситро» лимонады, – о газлы ичимлик шишесини чевикликнен ачты.

Эр бир ютумдан сонъ Сапрыкин кейфленип охылдады ве шишени бутюнлей бошаткъан сонъ, эр вакъыттаки киби сесли тюшюнмеге башлады:

– Бабамны мында не чекти?
«Кочюнъиз зенгин ве берекетли…», – дедилер.
Биз де дженнетке кетемиз, деп белледик, бутюн кунь ситронен къарышкъан ракъы ичеджекмиз, деп белледик, амма акъикъатта мында озь коюмизде чалышкъанымыздан зияде чалышмакъ керек олды…
Икълими де сагълам дегиль.
Бу аз олгъаны киби – авдет эткен татарларгъа къаршы турмакъ керек.
Оларгъа исе къанун да, къалабалыкъ да – еписи бир…
– Лейтенант джебинден устюнде бурка кийген атлы сызылгъан «Казбек» папирос къутусыны чыкъарды.

– Багъышларсынъ, ичейим, пек эеджанландым…
О куню онунджымы, юзюнджими кере Мамутов Мусагъа онынъ эви йыкътырыладжагъы акъкъында хабернаме алып бардым…
О исе манъа:
«Мен мында къаладжам – сагъ я да олю!», – дей.
Ана шай!..

Сапрыкин къарараргъан дудакълары арасында папиросны тутып, тютюнни терен ичти ве тавангъа таба алкъа уфюрип чыкъарды.

– Сонъ, бойлелернен насыл ишлемек мумкюн, озюнъ айт, Тоня?!
Санки татарларнынъ озь къанунлары бар, совет сою – инсан инсангъа дост ве къардаш дегиль: аксине, эски, орта асырдаки… къашкъырнен яшасанъ, къашкъыр киби улу!
Амма мен къашкъырджасына улуп оламайым, мен – мераметли адамым, амма хызметте чокъсу алларда къашкъыр киби улумагъа керек ола…

Сапрыкин лаф эткен вакъытта Антонина бир козьнен бештахтада къалдырылгъан Мусанынъ эви йыкътырыладжагъы акъкъында хабернамени окъуды.
Кягъытчыкъны джебине сокъаракъ, Сапрыкин чыкъышкъа айланды ве йымшакъ сеснен сорады:

– Акъайынъ Володя насыл?
Ичмейми, къутурмаймы?

– Не заман къутурсын, Сергей Васильевич?!
О учь койге отьмек ташый.
Келе де юкъламагъа ята, олю киби къатып къала…

Сапрыкиннинъ козьлери джильвели йылтырады.

– Демек, о сени къучакъламай, опьмейми?

– Айды шуны, Сергей Васильевич! – къолуны къакъты сатыджы ве утанчакълыкънен козьлерини ашагъы эндирди.

Сапрыкин кеткенинен Антонина тюкянчыкътан корюнген ёлдан тар сокъачыкъ айырылгъан тарафкъа къасеветнен назар атмагъа башлады.
Бу сокъачыкънен элинде итбуруннен сепет я да чёль чечеклери дестеси иле эр кунь эвге Зекие къайта тургъан.

Муса, Субботинлернинъ азбарындаки къуюны темизлегенде, Зекие ве Антонина таныш олды ве озь дертлеринен болюштилер, балалар акъкъында лаф этти, аш пиширмек инджеликлерини музакере эттилер.
Зекие къомшусына сюзме бакъла ве къабакълы тюй пастасы азырламагъа огретти, эр шейнен меракълангъан Тоня бир сыра къырымтатар сёзюни де огренди.

Антонина, Зекие чёльден къаранлыкъ чёккенде къайткъаныны бильсе де, даа бир-эки кере къапугъа чыкъып бакъты.

Кунь къавушмагъа башлагъанда Зекие отьмек тюкянына озю кирди, Тоня бу вакъытта адашмагъа къоркъып, бештахтагъа чавдар отьмегини сыранен тизе эди.
Ерли койлю исе оларны чувал ичине домузларына ем олур, деп толдура берди.

Саймакъны токътатмайып, Антонина бир къач кере къасеветнен Зекиеге бакъты, онынъ бугуньки кейфини сезмеге тырышты.
Муштерини озгъаргъан сонъ биле къомшунен лафны насыл башлайджагъыны бильмейип, агъырдан кокюс кечирди.

– Не олды?
– Зекие сепетни ерге къойды.
– Не, Тонечка, мени танымадынъмы?

Антонина апансыздан Зекиенинъ къолуны сыкъты ве фысылдап:

– Зина, джаным… олар бир шей япмазлар, тек къоркъузалар, сиз кеткенинъизни истейлер…
Амма, бир шей олгъан киби олса, балаларнен бизге келинъиз, бир шейлер уйдурырмыз…

Зекиенинъ къоркъунчлы фикирлерден юреги сыкъылды ве къадын аякътан кесилип, салланды.

– Сен не айтасынъ? – онынъ агъаргъан, шашмалагъан юзюне бакъаракъ, Тоня Зекие оларнынъ эвини йыкътырмагъа истегенлери акъкъында бир шей бильмегенини анълады.

– Эбет, анълайым…
Миша санъа айтмады, сени ве балаларны зияде къоркъузмагъа истемеди, Антонина Зекиеге бу акъта сёз къаткъанына пешман олса да, лячаре, сёзлерни къарыштырып, тез-тез анълатмагъа башлады.
– Санъа буны бильмек керек, Алла косьтермесин, бир шей олур…

Шашмалагъан Зекиени янына отуртып ве омузларындан къучакълап, къадын Сапрыкинден эшиткенлерни айтып берди…

Зекие эеджандан не япаджагъыны бильмегенини корип, Антонина тюкяннынъ къапусына тез-тез килит асты ве оны къолундан тутып, эвине озгъарды.
Тынчландырып:

– Къасеветленме… къорантанъызны садедже къоркъузмагъа истейлер… амма сенинъ Мишанъны къоркъузаджакъ инсан даа догъмады…
Ондан гъайры, бизим эвимизнинъ къапулары сиз ичюн даима ачыкъ олгъаныны акълынъда тут… – Сонъ къошты:
– Миша къуюю темизлегени ичюн акъча алмагъа истемеди.
Сонъ Сергей онъа бир канистра бензин тёкип берди, ходжалыкъта керек олур, деди.

Сен о бензинни узакъча сакъла…
Эки арада учкъун тюшер…

XII

«Я рабби!
Душманларым не къадар чокълашты!
Чокълары манъа къаршы исьян къопаралар.
Чокълары гонълюме хитап этелер:
«Ярадандан онъа къуртулыш ёкъ».
Амма Сен, Раббим, меним огюмде къалкъансынъ, шанымсынъ, Сен башымны котересинъ…».
(Мезенчук Муса ве онынъ къорантасындан беляны аткъармагъа тырышып, окъугъан иляийси).

Зекие, Антонинанен сагълыкълашып, арабакъапу янында токъталды: «Къомшу не себептен бензин канистрасы акъкъында хатырлады?», – деп тюшюнди, амма эвни тыштан козьден кечирип: диварлары, дамы олгъаны киби, бир шей денъишмегенини корьди ве тынчланды.
Батаяткъан кунешнинъ нурлары къаверенки къабурчакъ ташкъа ойле бир тюше эдилер ки, эв санки ичтен ярыкълангъан киби корюнди.
Зекиеге ачыкъ авалыкътан балаларнынъ сеслери биле эшитильген киби олды…

Вакътыны джоймайым деп, Зекие эвге кирмезден, къомшу къапулары янында кечип ве Беш-Терекнинъ сонъки эвини артта къалдырып, ирмакъ бою ташлы ёлчукътан бир саатлыкъ месафеде ерлешкен Мазанка коюне ашыкъты.

Къасевет Зекиенинъ юрюшини тезлештирмеге меджбур эте ве къадын аякъкъаплары астында кескин ташларны, аякъларыны тырнагъан тикенлерни дуймай, эп юре берди.

Антонинанынъ тюкянчыгъында олгъанда Зекие не ичюндир янъы тайинленген ве олар Мусанен онынъ къабулына язылгъан район иджра комитетининъ реиси Артур Цехланен гъает муреккеп, котеринки давуш иле кечкен субетини хатырлады.

Зекиенинъ ильк сёзлери, олар ишсиз къалып, балалары яры ач яшагъанлары акъкъында анъгъаны Цехланы чорландырды.

Отургъан еринден сычрап турып ве къолларыны аркъасы артына кечирип, о, озь кабинетинде чар юрюшинен арткъа-огге юререк, къатийликнен ве къыскъадан – субет олмайджагъыны косьтерип:

– Сизни яздырмакъ четте турсын, яз биткендже Къырымдан узакъча сюргюн этеджекмиз, дёрт тарафынъыз къыбла!
Весселям!

Мусса, асабийленип, Цехла тарафына, оны диваргъа къысмакъ истеген киби, адым атты:

– Сиз!
Ташюрекли мемурсыз, мени къатий арекетлерге меджбур этесиз!
Билинъ ки – буны ильк кере айтмайым: озюмни ольдюририм, амма ватанымны терк этмем!
Мен ольгеним ичюн къабаат сиз кибилернинъ намусына леке оладжакъ..!
Затен, намус деген шейден хаберинъиз олмагъаныны корем!

Цехла пысып, масасы таба къачаракъ, бир къолунен телефонгъа япышты, дигеринен, санки башына ураджакъларындан къоркъып, тазыны къапатты ве:

– Акимиетни шантаж этмек керекмей, гражданин!..
Озь Озьбекистанынъызгъа къайтынъ, анда исе озюнъизге не истесенъиз, япарсыз…
Сербестке сербестлик…

Телефон вастасынен чагъырылгъан милис келип, Мусаны чыкъышкъа итемеге башлады.
Зекие акъайынен автобус дурагъына кеткенде исе Муса, санки Цехла иле нахош субетини девам эте, бир шейлер фысылдагъаныны эшитти.
Тезден Муса тынчланды ве Цехла акъкъында нефретнен:

– Чар генералы киби,

Шимди исе Мазанка тарафына ашыкъкъан Зекиенинъ юрегини Мусанынъ озь-озюне къаст этмеге азыр олгъаны акъкъында дешетли сёзлер, теляш ве умютсизлик далгъалары киби котерилип, сыкъмагъа башлады.

Тез юргенинден бойле де зорнен нефес алгъан къадын адымларыны даа да тезлештирди, эвдекилер къасеветленип, оны къыдырмагъа чыкъмасын деп, мытлакъа къаранлыкъ чёккендже Беш-Терекке къайтмакъ керек эди.

Эвни йыкъмакъ невбеттеки къоркъузув Муса ичюн насылдыр мутхиш арекетке сильтем ола биле эди.

Муса тюрьмеден къайткъан сонъ балалары я да апайыны акъаретлеген сёзлер эшиткенде, ачувлангъаны, эр бир ойле вакъианы юрегине пек якъын алгъаны, эвеллерде къулакъ асмагъан шейлерден шимди пек тесирленгени Зекиенинъ дикъкъатындан къачмады.

Акъайынынъ къальбинде нелердир олгъаны, нелердир онъа тынчлыкъ бермегенини, о геджелернен юкъламагъаныны да Зекие сыкъ-сыкъ сезе тургъан.

Онынъ акълына янаша койлерде бильген адамлардан сораштырып бакъмакъ кельди: бир ерде бозувдан сакълангъан азиз бар экенми, Мусаны къандырып, азизге бармакъ, къальбини бошаттырмакъ мумкюн олур эди.
Догъмуш койлеринде дертлерге шифа берген Мелек Гейдар азизи бар эди, беш яшында Зекиени богъмаджа туткъанда, анасы оны о ерге алып баргъаны хатрында къалды.

Мазанканынъ башындаки эвлерде копеклер урьгенини эшитип, Зекие, устюнден юк тюшкен киби, кокюс кечирди.

Эвлери ве сокъакълары джеэттен Мазанканынъ Беш-Теректен ич айрылыгъы ёкъ эди, онынъ ичюн къыйыш сокъакъларда тертипсиз ерлешкен эвлер ве алчакъ къоралы бош азбарлар арасында керек арабакъапуны Зекие бир кереден тапты.

Ниязи кеч вакъыткъа бакъмадан азбарда къуюдан сув ала эди.
Зекиени корьгенинен акълына биринджи кельген фикир – Мусанынъ эвини йыкътыргъанлар.
Лякин о, бир кереден озюни тынчландырды, чюнки Муса эвини чайпамагъа ве бозмагъа енгилликнен бермейджегини биле эди.

Кеч олгъаныны себеп косьтерип, Зекие эвге кирмектен ред этти.
Босагъада турып, зияретининъ макъсадыны – эвлерини йыкъмагъа хавф олгъаныны айтты.

– Билем, – тынчландырыджы сеснен джевапланды Ниязи.
– Сапрыкин меним огюмде бу акъта хабер этти…
Мен беллесем, бойле джанаварлыкъкъа олар джесарет этмезлер…

– Мен къоркъам... – Зекиенинъ сеси кесильди ве о, агълап йибермемек ичюн къалтырагъан дудакъларыны къолунен къапатты.
Агъыр сукюнеттен сонъ, кокюс кечирди:

– Насыл анълатаджагъымны озюм де бильмейим…
Бойле шейлерни сеслендирмей тургъанлар…
Багъышланъыз, энди къаранлыкълаша, эвдекилер мени джойгъандырлар.

Ниязи Зекие бир шейлерни гизлегенини анълады ве:

– Ханым, мен сизни озгъарырым, – деп теклиф этти.

Зекиени корьген сайын Ниязи узакъ кечмишни хатырлай тургъан, Муса чекинчек эйбетлейиджи оларакъ, озю корюшювге чагъырмагъа утанып, къызгъа къыскъа тезкерени досту вастасынен ёллагъан эди, къадынлар ятакъханесининъ мензилини айтып, къызны адаштырмасын, деп онынъ чизгилерини къайд эткенде:

– Чифте-чифте бенълери бар...

Шимди эвге адымлагъан Зекие, бираз тынчлангъан сонъ, оны сонъки вакъытта раатсызлагъан шейлер акъкъында тариф этти.
Цехла иле кескин субет, Муса олюмни ватандан айырылмакътан устюн корьгенини…

Итбурун толу сепет къалдырылгъан ерде – босагъа янында ойле де тура эди; пенджереде, арабакъапу ачылгъаны эшитилиркен, Юнус ве Сабриенинъ юзьлери корюнди.
Юнус, анасы къайткъанына къуванып, джамны такъылдатты.

Зекие башта ахыр тарафкъа барды.
Къаранлыкъта бензин къокъусына эсасланып, канистраны тапты.
Оны сабадан Мезенчук къартананынъ къамересинде сакъламагъа къарар алды.

Ичинде акъайынен лаф эткендай: – Алла мени алсын да, сени къалдырсын… – деп фысылдады.

XIII

«…Оджагъымызгъа, халкъымызнынъ арзусына севгинъизни джойманъыз, бизим тилимизни – ананъызнынъ догъмуш тилини унутманъыз…».
Амет Моллаевнинъ (Амет Къырымлы) «Баба васиети»нден».

Ниязи яры ачыкъ арабакъапугъа бакъаракъ, Мусанынъ сесини эшиткенинен адымларыны бираз сакинлештирди.
Къакъра астындаки севген еринде къынтавлы ерлешип, о, мезекли аэнкнен Юнускъа мектеп дерслигини окъуп отура.
О исе, бабасына омузынен сыйыкъып, дикъкъатнен динълей эди.

Мазанкадан кельген ёл бою Ниязи Мусанен субетлешеджек мевзу боюнджа озь ичинден чешит делиллер кетирип, азырланды, лякин эв саибининъ йымшакъ, атта шакъаджы аэнк иле лафыны эшитерек, ичиндеки кергинлик бошашты.
Мусанынъ корюнишинде, маналы козьлерининъ йылтырамасында Зекиенинъ теляшыны тасдикъламагъан ич бир шей корьмеди, эр алда, Ниязи, чокъ сене танышлыкътан сонъ, Муса эр агъыр вазиетке бакъмадан, дуйгъуларыны сакъламагъа беджерген, агъыр-сабырлы инсан олгъаныны биле эди.

– Бир керменчикли хоразларыны арабасына юклеген ве геджелейин Багъчасарай базарына ёл алгъан, гедженинь бир вакътында козю юкъугъа кеткен ве хоразнынъ сесинден уянгъан.
Бакъса, Багъчасарайны кечип кеткен, къапкъачлап ала хоразны да:
«Танъ аткъаныны бильдинъ де, Багъчасарайны кечип кеткенимизни бильмединъми, олмайджакъ хораз?»

Муса дерсликнинъ саифесини чевирди, шимдигедже оны дикъкъатнен динълеген Юнус исе апансыздан озь тизлерини шамарлап, хахылдап кульди.

Оларгъа якъынлашаракъ, умумий шенъликке къошулып, Ниязи де кульди.

– Юнусны мектепке азырлайсынъмы? – сорады о Мусадан.
– Эрте дегильми?
Даа ильки яз битмеди, чилле чыкъмады…

– Язлыкъ вазифелерини япмай… – бабасынынъ опькесини эшиткен Юнус, утанып, дерсликни къапкъачлады да, эвге чапып кирди, ве онынъ артындан эшитти:
– Невбеттеки саифени огрен:
«Мен къырымтатарым!
Меним Ватаным Къырымдыр!
Мен озь топрагъымны, догъмуш халкъымны ве озь тилимни севем…».

– Биз сеннен чокътан озенде ювунмадыкъ… Беш-Терекке барайыкъмы? - Ниязи уфукъта топлангъан думангъа козь ташлады.
– Кунь атеш пускюреджегине ошай…

Сокъакъкъа чыкъкъанынен Муса чевре-четке бакъынды, санки ярамай хабер кетиреджек чапарны беклей эди, онынъ козьлери муим бир къарар алгъан инсандаки киби, челик парылдавы олгъан боз тюске боянды.

Та озьбек «Баяут»тан берли дост олгъан ве мунасебетлерининъ якъынлыгъыны косьтергичи – бири-биринден кучюк-буюк меселелерни гизлемеген, музакере эткенлерине бакъмадан, онынъле шимди ян-янаша юрген Ниязи керекли сёзлерни тапамайып сусмагъа меджбур эди.

Уйле вакътында памукъ хирманы янында отурып, бири-бири устюнде шакъа эте тугъанлар.
Ниязи биринджи башлап:

– Сиз узунджылылар акъкъында айтмайлармы: «Косьтекли сааты олмаса да, зынджырыны такъып юргенлер, а, Муса?
Сен де къызлар огюнде тешик чызмаларынъны ягълап, янъы косьтермейсинъми?..

Джевап оларакъ интиза эшитти:

– Я, сиз, арпатлылар, акъкъында Къырымда айтмагъанлармы: гемиге пичен бергенлер»…

Достлар сюргюнликтен Къырымгъа къайтмакъ арзуларынен болюше, кимерде исе музакерелери гъает къызгъын кече эди.

Ниязи даима чешит насылдыр фантастик гъаелер толу.
Меселя, ватандашларгъа, ким не берсе, буюк, эки-учь миллион рублелик къабар топлап, Москвада нуфузлы мемургъа берип, бизим меселемизнинъ чезильмеси ичюн керекли ерде лаф эттиртмек ве халкъны ватангъа къайтармакъ…

– Айталар да, Американынъ банкчылары – чешит Ротшильдлер, Морганлар, Дюпонлар бир къач миллион доллар берип, Сталинни оларгъа Къырымны сатмагъа къандыраджакъ олгъанлар, амма иш уймагъан…
Сен исе акъчанен эр шей чезильгенине ишанмайсынъ…

Шимди исе ДАИ нокътасыны кечип, достлар бойна янындан бурулгъан ве чёльге чыкъкъан ёлдан адымлай эдилер.

Къыскъа, танъдан эвель ягъгъан ве, аз да олса, салкъын кетирген ягъмурчыкътан сонъ, бундан эвель къургъакълыкътан къаврап къалгъан чёль, баарьде къар тюбюнден чыкъкъан киби тирильди.
Къуру, сувсызлыкътан патлакълагъан топракъта, тансыкъ сувгъа алданып, анда-мында къалгъан патлакъ чанакълар башыны котерди.
Тоздан шишкен отлар ювунып, ер тюсни ешильге денъиштирдилер.

Тартынчакъ бояларны сейир этерек, Мусанынъ козьлеринде челик йылтырамасы чекильди, бакъышы йымшады, Ниязи исе: «Мусанынъ кейфини сынап бакъмагъа тамам вакъты кельди, узакъттан лафны башламалы», – деп тюшюнди.

– Эр шей яшайышкъа ынтыла…
Бизим чёлюмизни бойле алда мен эки йыл апстен сонъ корем.
Шимди исе – кенишлик, азатлыкъ!

Чёлюмизге ярым саат ягъмур ете, къургъакълыкъны башындан кечирген тарла кене ешерди – Эм де эвель айткъанынен ич бир алякъасы олмагъан мевзугъа кечти.
– Сен район ёлбашчысына киргенсинъ…
О сени насыл къаршылады?
Манъа да кирип чыкъмакъ керек оладжакъ…

Мусанынъ чырайы бозулды ве о Зекиеге айткъаныны текрарлап:

– Чар генералы киби,– деди.

Ниязи ойле отькюр къыясламагъа тааджипленип, чегернинъ ерге басылгъан пытагъыны тюзетмек ичюн эгильди.

– Демек, генерал манъа да Къырымны терк этмеге теклиф этер…
Сен онъа насыл джевап бердинъ?
Я да онъа ич бир шей тесир этмей – не ялварув, не мусавийлигимизни тасдыкълагъан къанунлар… – бираз ийлекярлыкъ косьтермеге истеп, айтты Ниязи, эбет, о достундан башкъа джевап бекледи.

Муса джевабыны тюшюнген киби бираз сусты, сонъ Ниязиге джиддий бакъты ве:

– Билесинъми, эр кесте озь джевабы ола…
Мен исе онъа Къырымда къаладжам дедим - сагъ я да олю…

– Отурайыкъ да.
Аягъым кене агъырмагъа башлады…
– деди Ниязи Мусаны омузларындан къучакълап.

– Отуз йыллыкъ достлугъымыз манъа изин бергени ичюн айтам: сенинъ фикирлеринъни бегенмейим…
Сапрыкинге де ойле дединъ…
Достум, бойле шейлерни дава вакътындамы, музакереде къызышыпмы, океленипми айткъанынъ ве сонъ къайткъанынъ – бу башкъа шей…
Сен такъипчилеринъе къуванмакъ себеп бергенинъни анълайсынъмы?
Олар, бизге не къадар зияде баскъы япсалар, биз сюргюнлик ерлеримизге о къадар тез къайтырмыз, деп беллейлер…

Муса Ниязининъ козьлерине дикъкатнен, санки огренген киби бакъты, сонъ еринден турып, таш этрафында андамында юрмеге башлады.

– Такъипчилеримизнинъ фикри мени чокътан меракъландырмай – неге къуваналар, неге къаарьленелер…
Эписи бир, къайткъанымдан сонъ башыма тюшкени къальбимде яра ачты, о олип-ольгендже савушмаз…
Меним эдждатларым яткъан топракъта меним оджагъымны сёндюрмек къоркъузувлары исе – бу сонъки, Чырчыкъ озени боюнда янгъан къадынны киби, булар джанымны якъты…

Муса кене таш устюне, Ниязининъ янына отурды, санки бир ань эвель окели сёзлерден сеси къалтырагъан инсан Муса дегиль эди – о кене тынч ве ичинде эминлик олгъан инсан киби озюни алып барды.

– Олар тезден кене мени алмагъа келеджеклер, кене, насылдыр джинаетчини киби лагерьге быракъаджакълар…
Амма бу сефер мен, бойнагъа кеткен къой киби, оларгъа озюмни бермем…
Акълынъдамы, мени Кременчугда урып, зайыфламагъа истедилер…
Семетдешлерим буны япмагъа бермедилер…
Эписи анълай эди: бугунь мен, ярын исе, кене шу Сафронов я да Сапрыкиннинъ авалесинен – невбеттеки олар оладжакълар!

Джинаетчилер арасында, оларнынъ къолундан ольмек – бундан да арам шей бармы экен?
Олюмнен азат оларакъ козьме-козь корюшмек – башкъа лаф…
къысметинъ ойле олса, – деди Муса къарыкъ сеснен, амма фикрини екюнлемезден, лафны кести.

Ниязи кене къаршылыкъ косьтерип, бир шейлер айтмагъа истеди, лякин лаф тапамады.

– Сен билесинъ де, бабам пек диндар адам эди…
Эр вакъыт айта тургъан: инсаннынъ омрю де, олюми де алий маналы олмалы…
Бу саде бир шей киби корюне, лякин оны такъдиринъде насыл эда этмели?

Олюм, инсан о акъкъында эр дакъкъа, эр саат – даима хатырласын, деп берильген, сюнки омюр – бир ань, анда исе – эбедийлик…

Мен яшагъан йылларымны чокъ кере тюшюнджелеримде инджеледим, талиль эттим.
Гъурбетте кечкен йылларым ич бир вакъыт айры бир мана иле толу дегиль эди…
Тек Узунджыдаки балалыгъым, осьмюрлик чагъым – хатрымда омюрлик къалды.
Сюргюнликте яшайышымда яхшы куньлер чокъ олмады, бельки – Зекиенен таныш олгъаным, онъа къуда ёллагъаным, бу сенсиз олмады, эбет, – Мусанынъ дудакъларыны тебессюм яраштырды.
– Эм, эльбетте, бу балаларым…
Амма умумен бакъкъанда – яхшылыкъ чокъ корьмедим… онынъ ичюн, бельки, олюм, кечмишиме нур сачып, омрюмни алий мана иле толдурыр?

Ниязи таш устюнде сабырсызлыкънен къыбырдана берип, агъыр-агъыр кокюс кечире берди, достунынъ бу нуткъуна айтаджагъы тек:

– Ан-на-на – къоранта…
Балаларынъ яры ач яшагъанлары сен ичюн джан азабы эди.
Оларнынъ келеджегини тюшюнесинъми?

– Балалар…
Мен лагерьде олгъанда къорантама Ридваннен Айдер… къомшумыз Мезенчук – православ мумин… ярдым эттилер.
Билесинъми бизни не ичюн къувалар?
– Муса лафны кене озь джеллятларына кечирди:
– Олар, биз ватангъа къайткъан сонъ, эвлеримизни, багъчаларымызны къайтармагъа истермиз, чайпангъан мал-мулькюмиз ичюн олардан эсабат сорармыз, деп къоркъалар…
Къырымда, биз къайтмасакъ да, ер етишмей, дейлер… акъикъатта исе юзлернен километр юрсенъ – эр ерде быракъылгъан, сокъакъларында къашкъырлар улугъан бизим койлерни корерсинъ.
Эминим, олю авдетли олар ичюн сагъ союндан къоркъунчлыдыр…
Ольген сонъ о, башлары тёпесиндеки мешъаль кибидир – бу атеште олар эписи янып кете билелер, – къошты Муса, онынъ

козьлери огюнде кене айны левха: Чырчыкъ озени бою атеш ичинде чапкъан озьбек къадыны джанланды…

Аякъкъа турмаздан эвель Ниязи сонъки делиль оларакъ:

– Иманы олгъангъа интихар акъкъында фикир биле гуняхтыр…
Юр, озенде бираз сувайыкъ, – деди, амма Мусаны энди ич бир шей сувутмайджагъында эмин эди.
– Сен оларнен къолтугъы астында башыны туткъан Кесикбаш киби курешмек истейсинъ, ёкъса?..

– Насыл олса да, мен оларнынъ къолуна озюмни тирилейин бермем! – Инатлыкънен къакъты башыны Муса, онынъ энди чал тюшмеге башлагъан сачлары ельпазе киби яйылды.

XIV

«Олар сени топрагъындан сыкъыштырып чыкъып, аз къалдылар къувмагъа, амма сени къувгъан сонъ, олар озьлери де анда чокъкъа къалмаз эдилер…».
(«Къуран-и Керим, сонъки куню танъ атмаздан эвель Муса окъугъан «Аль-Исра» суресинден).

Сабадан Муса къуюгъа къапакъ ясады.
Къуюдан серс, сувдан исе салкъын чеке эди. Алышкъан арекетлернен, эки ярымы бири-бирине догъру кельсин деп, агъачларны ёнды, келиштирди.

Юнус къакъра астында отурып, бабасынынъ чевик эллери ойнагъаныны сейир эте ве тосат-тосат, китапкъа бакъып, авале этильген метнини эзберлей эди:

«Мен къырымтатарым… Меним Ватаным – Къырымдыр…».

Уйлеге якъын, кунеш пиширмеге башлагъада, Муса, озь усталыгъына къуванып, шакъа эткени киби, «апханедеки догърулыкънен» къуюнынъ агъзыны къапатты ве эвге таба адымлап, огълуна:

– Сен эзберлей бер, мен исе бир чырым этип алайым.
Сорасалар, эвде ёкъ, деп айтырсынъ, – деди.

Юнус бабасына тааджипнен бакъты, чюнки о, озюни бильгенинден берли, бабасы куньдюз юкълагъаныны ич де хатырлап оламай эди, сыджакътан пишкендир, деп тюшюнди бала.

Зекие исе, аксине, енгилликнен кокюс кечирди, о, акъайы бу куньлердеки кергинликтен бошашты, деген нетидже чыкъарды.
Афта девамында эвден чыкъмайып, Мусанынъ эр адымыны незарет эткен къадын къызларыны янына алып, сепетнен екяне къазанчы олгъан ишке бармакъ къарар этти.

– Мен озь топрагъымны, догъмуш халкъымны ве озь тилимни джандан север, мен – ватанперверим..., – деди Юнус, дерсликке бакъаракъ ве арабакъапунынъ къанатлары ачылгъаныны корип, сескенди.

Азбаргъа къатты адымларнен лейтенант Сапрыкин кирди ве этрафкъа раатсызланып бакъынды.

– Бабанъ къайда?
Ананъ? – хитап этти о шашмалап, еринден сычрап тургъан Юнускъа.

Баланынъ богъазыны теляш сыкъкъанындан о зорнен:

– Олар эвде ёкълар.
Онынъ, Сапрыкин эвге сюрип киргени ве ятакъханенинъ къапуларыны ачкъаныны корип, къоркъусындан бети агъарды.

Лейтенант киришни къапаткъан пердени четке чекти:
Муса къолларыны кенъ яйып, аркъасында ята, юкъуда онынъ юзю тынч ве раат эди.
Бираз ачыкъ дудакъларында тебессюм, тыпкъы о, Кременчуг лагеринден къайткъан куню ильк кере къатты юкълап къалгъан Юнуснынъ чересинде киби…

–Уят оны!– эмир берди Юнускъа Сапрыкин ве къошты, – Алдатмакъ ярамай, татар баласы…

Юнус, вуджуды къалтырап, аяткъа атылып чыкъты.

– Бабам оны уянтмамакъ авале этти…

Муса, юкъусы ичинде лафлар эшитип, козьлерини ачты.
Айланып, шарт этип тёшек ичинде отурды ве санки джам кесильген козьлеринен чагъырылмагъан мусафирге бакъты: ятакъ одасынынъ къаранлыгъында апансыздан козьни чарпкъан ярыкъ пейда олды, ярыкъ озен бою чапкъан атеш ичиндеки къадындан мешъальге чеврильди…

Мусанынъ худжур бакъышындан Сапрыкин арт-артына кетип, аяткъа чекильди, амма сонъ башыны къапу аралыгъына сокъып, яваштан сомурданды:

– Сени кой шурасында прокурор беклей…

Муса къолунен козьлерини сюртти, санки атеш левхасыны къувмагъа истеди.
Омузларына халат атып, Сапрыкиннинъ къаршында турды:

– Сен изинсиз эвге кирмек не акъкъынъ бар эди?!
– Лейтенант анълашылмагъан бир лафлар айткъаныны эшитип, башыны силькти:
– Мен бир якъкъа бармайджам.
Меним прокурограъа айтаджакъ лафым ёкъ…

– Факъат прокурорнынъ санъа айтаджакъ лафы бар. – Сапрыкин, синъирленип, белиндеки пыштав къынынынъ ильмегини де ача, де кене иликлей эди.
– Бармасанъ, дружинниклерни чагъырарым.
Сени багълар да, зораки алып барырмыз…

Муса бир къач ань башыны тёбен алып, тюшюнди ве къарыкъ сеснен:

– Бар сокъакъкъа, Монголны чагъыр…
Мен кийинир де, чыкъарым…

Сапрыкин истемейип чыкъышкъа догърулды, Юнус исе, ханеде къалып, бабасы долаптан темиз урбаны – беяз кольмегини ве кишилик штанларыны чыкъаргъаныны корьди, о, огълуна бир къач кере маналы бакъты.
Сонъ онъа да чыкъмагъа авале этти.

Урбасыны денъиштирген сонъ, Муса тахарат япты ве намазлыкъ устюне турып, дуа окъуды…

Мусанынъ эви янындан кечкен Ридваннен Айдер, мотоцикл устюнде отургъан Сапрыкинни корип, машинасыны токътатылар ве къасеветленип, лейтенанткъа хитап эттилер:

– Кимни беклейсинъиз, Сергей Васильевич?
Бизни дегильми? – сорады мезекнен Ридван, башындаки фесни тюзетерек.

– Мамутовны алмагъа кельдим.
Прокурорглъа чагъырталар, – отурышыны денъиштирмеден, истемейип джевап берди Сапрыкин.
– Сизни эндеки сефер, – хихылдап къошты о.

Чокъусы алларда сесини чыкъармагъан Айдер, бу сефер сорамай къалмады:

– Я, прокурор олса, сизинъ бунъа не алякъанъыз бар?..
Муса джинаетчи дегиль…
Кой шурасына озю, гонъюлли бара биле…

– Меселе шунда ки, оны къач керелер энди чагъырттылар, о исе соргъугъа бармады, – Сапрыкин не ичюндир синъирленмеге башлады, мотоциклны кочюрди, сонъ токътатты.
– Милис озгъармасынен кетирмек къарар алынды…

Ридван окенен къолуны силькитти:

– Бельки, инсанны къыйнагъанынъыз етер, онынъ сизинъки киби акъкъы бар, ойле дегильми, Сергей Васильевич?..

– Меним акъкъым зияде – мен хызметтем…
Сизге, гражданлар, муддет бергенлери ичюн манъа миннетдарлыкъ илян этерлер…
– Сапрыкин башындаки фуражкасыны тюзетти…

Ридваннен Айдер Мусанынъ эвине таба адымлагъанларыны корип, къошты:

– Достунъызны тенбиленъ, акълыны башына топласын да, прокурогъа урьмет косьтерсин.

Муса отю патлагъан Юнуснынъ киргенлерге: – Бармайджагъыны кесен-кес айтты, – деп, анълаткъаныны эшитип, азбаргъа чыкъты.

Кельгенлернинъ дикъкъатыны бир кереден Мусанынъ юзюнде, бутюн вуджудында эминлик джельп этти.

– Кене къапамагъа истейлер...– къарарgъан дудакъларыны зорнен ачты Муса.

– Я, не себептен къапайджакълар? – анъламагъан киби омузларыны сыкъты Ридван.
– Энъ чокъу – джёреме тайинлерлер...
Бир шей дегиль, бир-эки пара къошулышыр да, кечкен сефер киби тёлерик.
Энъ эсасы прокурорда олгъанда къызматабанлыкъ япма, юзюнджи кере акъларынъны тасдыкъламакъ файдасыз...
Алла оларгъа инсаф берсин...

– Бойле вазиетте не айтаджагъынъны да бильмейсинъ, – деди Ридван Айдерге айланып, къапудан чыкъкъанда о, кене Сапрыкинге хитап этти:
– Сергей Васильевич, бу не заман битеджек?
Муса энди бир кере отурып чыкъты...

– Беллейсиз, мен сизнен огърашмакътан безмедимми?..
Мен сербест инсан дегилим...
Капитан Пономарёвнинъ эмрине бойсунмай, къайда барайым?

Муса, не ичюндир, Сапрыкинге къаршы озь арабакъапусындан дегиль де, къомшусы Мезенчукнинъ азбарындан кечип, эвнинъ кошеси артындан чыкъты.

– Къана-а, деф ол мындан! – джекирди Муса лейтенантнынъ устюне.
– Джоюл!– онынъ кольмеги шыркъма-сув сылакъ олып, шеффаф безден тени корюне эди.
Ридвангъа, бир ерден енгильден бензин къокъусы сезильсе де, Муса зияде эеджанлангъанындан пек терлеген киби корюнди.

– Сакъын, акимиет векилинен ойле лаф этме! - озюни кене косьтереджек олды Сапрыкин.

Муса арабакъапугъа чекильди, Ридван онынъ къолунда бир шей олгъаныны корип, лейтенанткъа атмакъ ичюн таш белледи ве: – Муса, япма!– деп къычырды.

Шаматагъа топаллап Афросия Мезенчук чыкъты ве Муса ичюн вазиетнинъ яман тарафына къыймет кесерек, озюни хачлады да Тевраттан сёзлерни окъуды:

– «Менден узакъча кетинъиз – эпинъиз, къанунсызлыкъ япкъанлар, чюнки Ярадан меним агълагъанымны эшитти…
Утандырылсын эм де къатты джезалансын меним душманларым, къайтсынлар да утансылар шу аньде…»

Онынъ артындан, отьмек тюкянчыгъындан чапып чыкъкъан Антонина ве Владимир къошулдылар.
Амма кимсе бир шей анъламагъа етиштирмезден, Муса озь азбарына сокъулды.
Бир аньден о, буны козеткенлернинъ дешетине, атеш ичинде чапып чыкъты.

Эр кес онынъ сёзлерини эшитти:

– Не? Алдынъызмы?! – эм сонъки кучюни топлап, Сапрыкинге къаршы къучагъыны ачып, бир къач адым япты.

Лейтенант, къоркъкъанындан мотоциклны ашыкъып кочюрди ве газгъа басып, олюм мешъали онынъ артындан етмейми, деп артына бакъаракъ, кетти…

Ильк шашмалавдан озюне кельген Ридван Мусанынъ артындан чапты, Айдер исе бу вакъытта эвден яйманы чыкъармагъа етиштирди.

Володя, кеткен еринде халатны чыкъарып, янгъын ичинде олгъан къомшусы артындан етти ве чевиклик иле онъа аякъ чалды, инсан вуджуды шекильде туташып янгъан мешъаль ёлнынъ кенарыны ялап алды.

Антонина, корьгенинден шашып, ёл бою, кенардан-кенаргъа бургъучланып, кеткен мотоциклджыгъа: – Къоркъакъ! – деп къычырды ве якъында яшагъан эмширенинъ эвине ашыкъты.

– Я Рабби, хаинлер!

Гуняхсыз джанны гъайып эттилер, – Мезенчук эм къычырды эм озюни хачлай берди.
Азбаргъа окюр-окюр агълагъан Юнускъа сыныфдашы Дилявер барды:
– Агълама!
Бабанъ яшайджакъ!

Агъламакътан нефеси тутулгъан Юнус, ватандашларыны орман чытырманлыгъындан чыкъаргъан къараманны хатырларакъ, сакин сеснен джевап берди:
– Бу онынъ янгъан юрегининъ атеши.
Бабам бизге къайтар…

Акъмесджит хастаханесинедже бутюн ёл бою Айдер Мусаны омузындан тутты ве о, алсызланып, башы коксюне тюшмегендже, дудакъларындаки къанны сюртти.

– Ридван, Айдер, – эшитилир-эшитильмез фысылдады Муса, – мен япкъаным семетдешлирмизчюн бошуна олмаз – мында да, сюргюнликте де…
– эсини джоймаздан эвель сонъки хатырлавы азбарда агълагъан Юнуснен багълы эди:

– Балаларымны ташламанъыз…
Эльвида, достлар…

Санитарлар хастаханеден арабачыкъны чыкъаргъаныны корип, Муса эр кесни итеген киби ишмар япты ве къапугъа салланып ве агъырдан эсини джояракъ, амма озь аягъынен кирди.

… Шу 1978 сенеси июнь кунюнинъ акъшамына прокурор Пономарёв экимлерден сорап бильди: озюни якъкъан инсан яшамайджакъ.
Мундирининъ якъасыны чезип, бир дакъкъа къадар тюшюнди ве экимнен хастаханенинъ къапусында турып, эмир берди: эписи тедавийлев одаларында карантин илян этмек: авдетли къырымлар джан береджек ватандашыны ёкъламасын, эм де, Алла косьтермесин, чаресизликлеринден афакъанланып, къаршылыкъ косьтермеге акъылларына кельмесин, онынъ япкъанларыны текрарламасынлар.
Сапрыкинге исе, Муса Мамутнынъ дженазеси вакътында ватандашлары арасында наразылыкъ даркъалмасын деп,

Дмитрово ве Мазанка тарафындан Беш-Терекке алып баргъан ёлларны къапатмакъ ве кимсени йибермемек эмир берди.

– Донскойдан тышкъа бир шей чыкъмасын, – нетидже чекти прокурор.
– Суаллер олур: Насыл? Не себептен?

Прокурор биринджи невбетте Мезенчукнынъ эвине барды.
Къапу къакъылгъанына чыкъкъан, козьяштан козьлери шишкен къартанайгъа кесен-кес эмир этти:

– Ошекчилеринъе анълат: акъылдан тайгъан татар Мамутов достлары Чарухов Ридван, Джемалетдинов Айдер, Меметов Ниязининъ сыттырмасынен бойле арекетке джесарет этти.
Оларгъа буны япкъанлары ичюн къанун маддеси тамам уя – адам озь-озюне къаст этсин, деп махсус сыттыргъанлар…
Бу омюрлик апс муддети я да алий джеза…

– Олурмы бойле шей?! – къалтырагъан къолларынен хачлады озюни Мезенчук.
– Мишанынъ достлары бойле япмаз эдилер… о, гъарип, лагерде олгъанда, олар къорантасына ярдым эттилер, балаларына ачтан ольмеге бермедилер… Ёкъ, ёкъ, мени арам гуняхынъызгъа къошманъыз…

– Яхшы тюшюн! – синъирленип айтты прокурор ве айланып кеткенде, къоркъузды:
– Биз сени де, къартий, ясакъкъа бакъмадан, татаргъа эвинънинъ бир къысмыны саткъанынъ ичюн, джезагъа чекерик…

Сапрыкинни исе о Антонинагъа анълатувлар бермеге ёллады.

– Сен койде, татарлардан гъайры, эписининъ мийине синъдир ки, оны, акъылдан тайгъаныны корип, озь-озюне къаст этмеге озь татарлары къандырдылар…

– Багъышланъыз, Сергей Васильевич, – афакъаныны зорнен тутты тюкянджы.
– Меним ишим бойле де чокъ, сизинъ оюнларынъызгъа ойнамагъа вакътым олмаз, – деди ве тюкяннынъ къамересине кирип, лейтенантнынъ бурну огюнде къапуны, шарт этип, къапатты.

XV

«Эгер сен олюмнинъ ильк аньдеки Ярыкъны корип, адыны айтып ве оны къабул этип олсанъ…
айт: «Ярраданым! Сенмисинъ?!»
Бадро Тёдол. Тибеттеки Мевталар китабы.

Эр шей бир кереден къапалды, санки иритильген къуршун тёктилер – козьлер, дудакъларда къаткъан къан дады, хастахане одасынынъ къокъусы.

Къолларда ве аякъларда сувукъ сезильди ве, амелият масасында яткъан Муса узакъкъа, къаранлыкъкъа чёккен сёзлерни эшитти:

– Нефеси токътады…

Атешли аванен толдурылгъан вуджут озь мучелерини бошатты ве юрегини къан акъымындан айырып, юкъарыгъа котерильди, сербест учушкъа ёл алды.
Анда, ярыкъ олгъан ерге.

Ярыкъ экимлернинъ эндамларыны айырды, сонъ эр шей къаранлыкъкъа батты.

Ашагъыда къоюрып тургъан къаранлыкътан айырылгъан сонъ, Ярыкъ эп ачылды, амма о сувукъ олгъанындан козьлерни кесмеди, къулакъларны раатсызламады, нефесни къозгъатмады, тек бар олгъаныны сездиртти…

Мусанынъ хаялына о, енгильчик, вуджутсыз олып, насылдыр къоба ичинден, эр тарафтан къысылып учкъаны кельди, оны боялагъан ярыкънынъ тарафлары олмаса да, о насылдыр узун, четлери томалакъ фезаны къапата эди.

Руху буюк Ярыкъкъа ынтыла ве ёлда таныш черелерни – фаний дюньяны терк эткен бабасыны, анасыны, таталарыны ве агъаларыны ярыкълата эди.

Учар экен, Муса оларнынъ юзьлерине тиймек ичюн къолуны узатты, лякин оларны яраткъан ярыкъ пармакълары арасындан акъып кеткенини дуйды…

Огде онъа фес кийген къызчыкъ корюнди.

Феснинъ мавы ренки ярыкъкъа тюс къоша эди.
Къызчыкъ Мусагъа элини узатты, о да чаписине тийди, амма ярыкъ яраткъан шекильде бир шей дуймады – не джыллылыкъ, не де къыз пармакъларынынъ назиклигини.

Кене огде, къызчыкъ Мусаны чагъырып кеткен тарафта ярыкъ, къобадан чыкъышны косьтерген окъчыкъларгъа ошагъан къыскъа ёлакъларны бояды.

Фезагъа чыкъкъан ярыкъ, оны бутюнлей къаплады ве эндамны шекиллендирди.

Насылдыр дуйгъунен Муса бу Мухаммед (с.а.с.) олгъаныны анълады.

Муса тиз чёкип, япкъан интихары ичюн рахим сорамакъ истеди, лякин къызчыкъ онынъ къолуны йибермеди ве эгильмеге бермеди.

Пейгъамбер Мусанынъ тёвбе этмеге истегине тебессюм иле джевапланды.
Мусанынъ рахметли руху бильди ки, Пейгъамбер онынъ фани вуджуды устюнде Беш-Терекнинъ къабристанында дженазе окъумакъны авале этти.

Ярыкъ косьтегичлери оларны уфукътан уфукъкъадже ачыкъ фезагъа алып чыкътылар ве Муса, бу олар Ниязинен берабер озенге кеткенде кечкен чёль олгъаныны анълады.

Ашагъыда къаверенки, къырмызы ве ешиль саплары, эм де кок къушагъы тюслеринен йылтырагъан айдын къырмызы япракълары олгъан чечеклер ве отлардан орюльген ренкли килим олып – бунынъ асыл нусхасы – Узунджыдаки баба эвинде, мусафирлер одасында диваргъа асылгъан къолнен орюльген килим эди.

Сабий Муса бу дюньягъа кельгени акъкъында къычырып дуйдургъан эвнинъ софасындаки къаранлыкъ ачылды: сонъсуз бир аят яратылды, онынъ эки тарафындан кулюмсиреген ватандашлары тура эди…
Юз бинълернен, ватангъа гъурбеттен къайткъан бутюн бир халкъ олып тура эдилер.
Эр шей Муса ярдымджысына хаялларынен болюшкенде киби эди.

Мумтаз сёзюни туткъан ве Кермене станциясындан Къырымгъа кеткен тренни озгъармагъа чыкъкъан…

Авдетлилер арасында бабасы, анасы, таталары, агъалары, еди тизинедже бутюн акърабасыны тапкъан къызчыкъ Мусанынъ къолуны ыракъты…
Муса, онынъ единджи дуйгъусы кескинлешкенде сонъки эшиткен сёзлер, ерине ве вакътына айтылгъангъа ошамаса да, айтылды:
«Эвеллери къараман аскерлернинъ мезарларыны докъуз кере айлана эдилер…».

Иляве

Бабанынъ васиети

Ватан ичюн, адалет ичюн юреги янгъанларгъа багъышлана

«Халкъым, сенинъ дердинъни, оны башындан кечирмегенлер, айрылыкъкъа къыймет кесмегенлер, къабаатлангъан, акъаретленген, джаны агъыргъаннынъ адджы яшайышынен яшамагъанлар анъларлармы?..

Эгер сен озюнъни инсан сайсанъ, этрафынъда сен киби инсанлар олгъаныны унутма.
Озь енгиль ве къыйметли яхшылыгъынъ иле оларнынъ яшайышларыны енгиллештир.
Оларгъа бар ве агъыр дакъкъаларында ярдым къолунъны узат.
Биль ки, олар сени, адынъны ве къыйметли чизгинъни унутмазлар.

Балаларым, джан бермезден эвель васиетимни динъленъ:
«Унутманъыз – халкъымызнынъ да Ватаны бар.
О анда, Къара денъиз ялысында – бизим Къырымымыз, эдждатларымызнынъ аягъы баскъан, тарихында козьяшы, гъамы ве аизары.
Ерге оларнынъ къаны синъди».

Бу топракътан бир сюргюн этилип, олар бутюн адджы омрю бою догъмуш оджагъына, онынъ сыджагъына – ана сыджагъына къайтмагъа арзуладылар.
Балаларым, эгер сиз мен, ананъыз, суялемиз, сизни яраткъан халкъ акъкъында хатыра сакъламагъа истесенъиз,

догъмуш оджагъымызгъа, халкъымызнынъ арзусына севгинъизни джойманъыз, бизим тилимизни – догъмуш ананъызнынъ тилини унутманъыз.

Онъа хаинлик япкъанны, о – сени догъургъан ана, мезарындан турып, лянет этер…

Мен бизим магъруp Аю-Дагъымызгъа, догъмуш денъизимизге, токъ сюрюлеримиз отлагъан чёллеримизге къайтып оламадым.
Олар сизни беклейлер.
Буны сиз, огъул ве къызларым, япынъыз.
Сизнен кетмеге истегенлерни эписини къайтарынъыз, къартларны ташламанъыз: олар сизге къадимий, бельки де, шимдигедже сакъланмагъан кечмишнинъ ерлерини косьтерирлер.
Олар бизим генчлигимиз акъкъында айтырлар, эдждатларнынъ балалыгъы, халкъымызнынъ тарихыны тарифлерлер.
Мен сизге дюньяны ве ярыкъны, эм де Ватаным акъкъында арзумны къалдырам.

Эгер сиз ананъыз, я мен акъкъымда хатыра сакъламагъа истесенъиз, догъмуш Къырымынъызгъа къайтынъ.
Анда, денъиз ялысындаки тик къаягъа, искеленинъ янында, юксекликте, мен бир авуч топракъ къойдым.
Бир вакъытлары оны багъчалар ве багълар оссин деп, ташлар устюнде яйдыра эдик.

Бу мукъаддес топракъны унутманъыз.
Бу топракъ, абиде киби, эбедий абиде киби бизим ишкир, магъруp халкъымызнынъ адыны ташысын.

Ёлунъыз ачыкъ олсун, сайгъылы балаларым!

Амет Моллаев (Къырымлы Амет)»

1972 с.

Чырчыкъ ш.
</doc>